

تک‌خاطره و مجموعه تک‌خاطرات فارسی

گونه‌ای از زندگی‌نوشت‌های شخصی خاطره‌محور

محبوبه شمشیرگرها*

چکیده

زندگی‌نوشت‌های فارسی به معنای ژانری کلی مشتمل بر انواع نوشتارهای مشتمل بر روایتی واقع‌گرایانه از زندگی ایرانیان، با دو شیوه کلی خاطره‌نویسی و یومیه‌نویسی، در شاخه‌های فرعی زندگی‌نامه‌نویسی، اتوبیوگرافی‌نویسی، یادداشت‌نویسی، سفرنامه‌نویسی، خاطره‌نویسی و نامه‌نگاری، در ۱۵۰ سال اخیر رایج‌ترین گرایش تاریخی-ادبی در نوشتارهای معاصر را شکل داده و طی دهه‌های اخیر، در تعدد و تنوع، فزونی گرفته است. می‌توان نوشتارهای حاصل از شیوه خاطره‌نویسی را مشتمل بر گونه‌های «تک‌خاطره»، «خاطره‌نامه»، «اتوبیوگرافی» و «وقایع‌نامه شخصی» دانست که شناخت و طبقه‌بندی نوع اول موضوع نوشتار پیش رو است. «تک‌خاطره»، خاطره‌ای تنها است که در ساخت نوشتار و عمدتاً در قالب تک‌نگاشت ظهور می‌یابد. تک‌خاطره، بِن‌مایه و هسته اصلی همه انواع حاصل از خاطره‌نویسی و بُرشی کوتاه از زندگی است که قدرتش در نمایش لحظه، و ویژگی‌های آن، فشردگی، شگفت‌انگیزی، وحدت تأثیر، ایستایی زمان و مکان و روایت تک‌محور از رخداد بیرونی است. تک‌خاطره برخلاف خاطره‌نامه‌ها، اتوبیوگرافی‌ها و تاریخ‌نامه‌های شخصی که مجموعه‌ای از احوال، اقوال، رفتارها و مشاهدات فردی را به نمایش می‌گذارند، به نمایش تک‌پرده‌ای می‌مانند. «مجموعه تک‌خاطرات» متداول‌ترین نوع نوشتاری بر ساخته در میان زندگی‌نوشت‌های خاطره‌محور فارسی و حاصل جمع‌آوردن

* دکترای زبان و ادبیات فارسی، استادیار سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران (نویسنده مسؤل)، mah.shamshirgarha@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۸/۰۵، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۱/۱۸

چندین تک‌خاطره است که عمدتاً بین آنها شباهت‌هایی از حیث سوژه، زمان و موضوع وجود دارد و اغلب، به وساطت فرد/افرادی جز راوی فراهم می‌آید. این مجموعه‌ها از حیث موقعیت روایتی، به انواع خویش‌من‌محور، واقعه‌محور و دیگر محور؛ از حیث نحوه شکل‌گیری به انواع اصیل و برساخته؛ از حیث توالی خاطره‌ها به انواع منظم و نامنظم؛ از حیث تعدد راویان به انواع تک‌راوی و چندراوی؛ و از حیث موضوع به انواعی متعدد در زندگی، سفر و حرفه طبقه‌بندی می‌شوند. این مقاله به روش تحلیل محتوا و در پی مطالعه صدها زندگی‌نوشت فارسی به نگارش درآمده است.

کلیدواژه‌ها: خودسرگذشت‌نامه‌ها، خاطرات، اسناد تاریخی، انواع ادبی

۱. مقدمه

سنت زندگی‌نگاری مدرن در ایران، یکی از رایج‌ترین گرایش‌های تاریخی-ادبی معاصر است که حاصل آن شکل‌گیری هزاران زندگی‌نوشت فارسی در ۱۵۰ سال اخیر است. پیشتر، نگارنده در مقاله‌ای با عنوان «زندگی‌نوشت‌های فارسی و انواع آن»^۱، با طرح ایده «زندگی‌نوشت» در برابر *life writing*، این آبرژانر نوشتاری را متضمن انواع فراوان نوشتارهای مبتنی بر روایتی واقع‌گرایانه از زندگی بشر دانسته و با ذکر کلیاتی از این موضوع، بر ضرورت شناخت دقیق و طبقه‌بندی انواع آن، تأکید کرده است. در ادامه، نگارنده بر آن است تا به تدریج برجسته‌ترین گونه‌های این نوع اصلی را بشناسد و ویژگی‌ها و انواع فرعی آنها را بازنمایاند.

زندگی‌نوشت‌ها را می‌توان به طور کلی و در نگاه نخست، بر دو قسم عمده زندگی‌نوشت‌های غیرشخصی (او-راوی) و زندگی‌نوشت‌های شخصی (من-راوی) قابل تعریف دانست. با صرف‌نظر از گونه‌های غیرشخصی (مشمول بر انواعی نظیر زندگی‌نامه، کارنامه، یادنامه، زندگی‌نامه داستانی و از این قبیل) و تمرکز بر زندگی‌نوشت‌های شخصی، موضوع نوشتار پیش رو، پس از بیان مقدماتی در اهمیت و ضرورت طبقه‌بندی گونه‌های این نوع فراگیر، بازشناسی یکی از انواع پُرکاربرد و معرفی گونه‌های فرعی آن در نوشتارهای تاریخی-ادبی فارسی است که نگارنده از آن با عنوان «مجموعه تک‌خاطرات» یاد کرده است.

۲. پیشینه پژوهش

شاید بتوان اثر برت فرگنر (Bert G.Fragner) را نخستین پژوهش جدی درباره زندگی‌نوشت‌های فارسی دانست که در کنار مقدمه محققانه درباره تاریخ خاطره‌نویسی در ایران، به طور خاص بر آغاز خاطره‌نگاری‌های مدرن فارسی در دوره قاجار، ذیل توجه به خاطرات و یادداشت‌های سفر و حضر سه تن از رجال سیاسی ایران متمرکز شده است.^۲ با وجود رواج نسبی خاطره‌نگاری و یادداشت‌نویسی در دوره پهلوی دوم که بازتاب آن را می‌توان در نشریه خاطرات وحید^۳ ملاحظه کرد، پرداختن به مبانی زندگی‌نگاری و جنبه‌های نظری آن، چندان مورد توجه نبود. این مهم پس از پیروزی انقلاب و درک نقش تاریخ زندگی افراد در ثبت وقایع انقلاب اسلامی از سوی برخی نهادها و تاریخ‌نگاران سیاسی، در جهت تحکیم استنادات تاریخی روایت‌های اشخاص، مورد توجه قرار گرفت. در اولین و پُرننگ‌ترین گام، می‌توان به تلاش‌های گروه پژوهشی خاطرات در بنیاد تاریخ انقلاب اسلامی در راستای کشف و ضبط خاطرات افراد مؤثر در پیروزی انقلاب در راستای طرح «تاریخ انقلاب به روایت خاطرات» اشاره کرد. حاصل مباحث نظری مطرح شده در گروه را حول محورهای چهارگانه خاطره‌شناسی، خاطره‌یابی، خاطره‌نگاری و خاطره‌پژوهی، می‌توان در قالب سلسله مقالاتی ملاحظه کرد که به قلم غلامرضا کرباسچی با عنوان کلی «بخش خاطرات» در چندین شماره از مجله «یاد» در سال‌های ۱۳۶۶ و ۱۳۶۷ منتشر شده‌اند.^۴

با اوج گرفتن توجه به خاطرات و یادنگاری‌ها، معدودی از پژوهش‌گران به مبانی نظری این مقوله نیز بیش از پیش توجه کردند. علیرضا کمری^۵، احمد اخوت^۶، احمد اشرف^۷، احمد شعبانی^۸، احمد دهقان^۹، محمدرضا ایروانی^{۱۰} و سمیه عباسی^{۱۱} در دهه‌های اخیر با اقبال به مقوله خاطره‌نویسی بر آن بوده‌اند تا تاریخچه، مصادیق، چیستی و حدود این نوع نوشتارها را روشن کنند. گفتنی است ماهیت خاطره به منزله هسته اصلی رویکرد یا گونه‌ای که امروزه در تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگری به نام «تاریخ شفاهی» از آن یاد می‌شود، توجه برخی تاریخ‌پژوهان را به این موضوع طی چند دهه اخیر در قالب سخنرانی و مقالاتی متعدّد به خود جلب کرده که در این مجال به همین اشاره بسنده می‌شود. ارائه پیشینه‌ای مفصل‌تر از پژوهش در گستره کلی این موضوع در «انواع زندگی‌نوشت‌های فارسی» قابل ملاحظه است؛ اما آنچه به طور خاص با تمرکز بر موضوع مورد بحث و در پی ایده فرا ژانر زندگی‌نوشت و در جهت طبقه‌بندی آنها به نگارش درآمده، تنها همان مقاله مذکور است.

۳. زندگی‌نوشت‌های شخصی و طبقه‌بندی آنها

روایت‌رخدادهای زندگی فرد از زاویه دید خود، و آنچه به عنوان «فکت» یا گزاره‌های زندگی از آن یاد می‌شود، بسته به عواملی متعدد نظیر موضوعات و زمینه‌ها، مقاصد، دیدگاه‌ها و نگرش به زندگی، سطح معلومات و توانمندی‌ها، سبک و رسم معمول، مصالح و منافع، موقعیت‌ها، قوت و ضعف حافظه، فاصله زمانی با رویدادها، تمرکز بر بُعد یا ابعادی خاص از زندگی، ویژگی‌های احساسی و روانی راوی و دیگر کسانی که در پدید آمدن آثار نقش دارند، و نیز تحت تأثیر شرایط، سبک و شیوه متداول زمانه و پسندهای رایج، صورت‌هایی گوناگون را ذیل گستره فراخ زندگی‌نوشت‌های شخصی به وجود می‌آورد که به طور کلی در زبان انگلیسی، از آن با عنوان «ادبیات اتوبیوگرافیک» (Autobiographical Literature, Self- Writing Literature) یاد می‌شود.^{۱۲}

به عبارت دیگر، روایت آدمی از زندگی خود، با رویکرد واقع‌گرایانه، وجه غالب هم‌پیوندی همه زندگی‌نوشت‌های شخصی است؛ اما در کنار این وجه اصلی و برخی وجوه فرعی مشترک، قالب‌های متنوع این گستره وسیع از نوشتارها، دارای نقاطی فصل به صورت مرزهایی سیال، لطیف و گاه غیر صریح‌اند که همین امر موجب شده تا در عین تشخیص نسبی هر یک، تمایز قطعی میان آنها مشکل به نظر آید. شاید بتوان برای درک این مفهوم تنها برای تقریب به ذهن، رودخانه‌ای عریض و خروشان با امواج و انهار و شعبه‌های متعدد را مجسم کرد. امواج و جریانات رودخانه پُر خروش زندگی‌نوشت مانند زنجیره‌ای به هم متصل و در عین حال جداگانه، چنان در ذهن ترسیم می‌شود که تعیین حد فاصل و مرز هر یک با دیگری سخت و پُرشائبه می‌نماید و حتی گاه اظهار نظر قطعی در خصوص آنکه هر یک از آنها کجا آغاز می‌شوند و کجا به پایان می‌رسند، ناممکن و غیر قطعی است.^{۱۳} شاید به همین دلیل است که در مقدمه *دایره المعارف زندگی‌نوشت*، در خصوص همه زندگی‌نوشت‌ها صراحتاً، به کسانی که در آن به دنبال هر تعریف نهایی و قطعی باشند، هشدار و اخطار داده شده است. (Encyclopedia of life writing: 2001, p.ix) در کنار سیالیت مرز میان گونه‌ها و تعلق این ژانر به عامه مردم، خارج از پایبندی‌های متداول در آثار آکادمیک، در ایران، تنوع و تکرار نوشتارها - چه از حیث تعداد و چه موضوع، ساختار، پدیدآورنده و ناشر، در کنار کم‌مایگی مطالعات زندگی‌نگاری، طبقه‌بندی گونه‌های متنوع را بسی دشوارتر ساخته است؛ تا جایی که راقم این سطور به پشتوانه صدها اثری که در این موضوع از نظر گذرانده، بر آن است که ارائه تقسیم‌بندی دقیق، ثابت و قطعی از آنها تقریباً

غیرممکن است؛ اما از آنجا که بررسی و شناخت هر مفهوم و پدیده‌ای، جز با طبقه‌بندی انواع آن - هر چند نسبی و لغزان - ممکن نیست، طبقه‌های متنوعی از نوشتارهای مذکور با ابتنا بر مقوله‌های مختلف نظیر شکل^{۱۴} و قالب بیانی^{۱۵}، موضوع و محتوا^{۱۶}، درونمایه کلی^{۱۷}، عنصر روایت^{۱۸} و تسلسل آن^{۱۹}، زاویه دید^{۲۰} و نوع پرداخت^{۲۱} و نحوه ارتباط با خواننده^{۲۲}، سطح تفصیل^{۲۳}، نقش اجتماعی پدیدآورندگان^{۲۴} - مورد توجه بوده است. گاه مقولات ملحوظ، در آثاری نه چندان درخور همچنان ادامه یافته است^{۲۵}. گاه نیز در نظری کلی، بدون لحاظ بایسته‌های منطقی تفریع، نوشتارها اساساً ذیل شاخه‌هایی کلی تقسیم شده‌اند^{۲۶}. اما طبقه‌بندی‌های پراکنده و غیرجامع و نه چندان مبتنی بر احصای حداکثر و دست‌کم بخش قابل توجهی از نوشتارهای ایرانیان، و اغلب متأثر از طبقه‌بندی‌ها غربیان^{۲۷} و نه چندان کارآمد از زندگی‌نوشت‌های شخصی فارسی، ارائه طبقه‌بندی دیگری با لحاظ حاصل تلاش‌های گذشته را لازم می‌نماید. راقم این سطور بر آن است که اساساً وضع و کاربرد مترادفاتی متعدد و متکثر، نظیر خاطرات، خاطره‌نویسته، خودزندگی‌نامه، زندگی‌نامه خودنوشت، زندگی‌من، حسب حال، حدیث نفس، سوانح عمر، اتوبیوگرافی، سرگذشتنامه خودنگاشت، خودسرگذشتنامه، شرح حال، ترجمه حال، یادداشت روزانه، یادداشت شخصی و روزنامه خاطرات، که عموماً بر نوشتارهای مبتنی بر روایت‌های زندگی شخصی البته با حوزه مفهومی گسترده مشترک و غیرشفاف دلالت می‌کنند، حاکی از تلاش‌های نه چندان موفق پیشین در بازشناسی قلمروی مفهومی این نوشتارها و طبقه‌بندی آنها است. نگارنده با تأکید بر اینکه ورود به حوزه نوع‌شناسی، اساساً مجموعه‌ای از قراردادها و انتظارات ضمنی را رقم زده و همزمان بستر لازم را برای پژوهش‌های آتی درخصوص نحوه شکل‌گیری و سیر تحول، اهداف و انگیزه‌ها، عناصر و ارکان نوشتارهای مذکور را فراهم خواهد آورد، سعی دارد تا بضاعت خویش را در مسیر شناخت و طبقه‌بندی گونه‌های متنوع موجود در میان زندگی‌نوشت‌های شخصی مدرن فارسی، به اعتبار ملاحظات مختلف اندیشگی، محتوایی و ساختاری به کار بندد.

گفتنی است مقاله پیش رو، حاصل توسعه و تحلیل اطلاعاتی است که راقم این سطور پیشتر با احصاء و شناخت زندگی‌نوشت‌های اول شخص ایرانی در طرح جامع «کتاب‌شناسی خاطرات ایرانیان؛ دوره قاجار و پهلوی» به انجام رسانده است. این طرح که طی سال‌های ۱۳۹۴ تا ۱۳۹۹ حدود ۷۰۰۰ ساعت برای آن زمان صرف شد، با هدف شناخت همه زندگی‌نوشت‌های شخصی، به اجرا درآمد. آثار مورد توجه، همه

زندگی‌نوشت‌های فارسی است که در قالب کتاب و در ایران به انتشار رسیده‌اند؛ اعم از آنکه به شیوه خاطره‌نویسی یا یومیه‌نویسی شکل گرفته باشند؛ دوره زمانی روایت‌ها، از ابتدای آغاز زندگی‌نگاری مدرن در قاجار تا پایان حکومت پهلوی در نظر گرفته شده است. دستاورد اولیه این طرح، شناخت بیش از ۸۰۰ رکورد از زندگی‌نوشت‌های شخصی فارسی است که توضیحات مربوط به هریک، ذیل مدخل‌هایی مجزا با رعایت ترتیب در سال انتشار و حروف الفبا، طی ساختاری یکدست درج شده است.^{۲۸}

۴. خاطره‌نویسی و گونه‌های حاصل از آن

با توجه به نقش برجسته زمان در ساخت زندگی‌نوشت‌های شخصی، تفکیک همه آنها بر اساس این عنصر در وهله اول، منطقی‌تر به نظر می‌رسد.^{۲۹} از این رو می‌توان همه زندگی‌نوشت‌های شخصی را حاصل دو شیوه اصلی خاطره‌نویسی^{۳۰} و یومیه‌نویسی دانست. خاطره‌نویسی، با مایه اصلی خاطره، شیوه‌ای در جهت ثبت روایت‌های زندگی شخصی است که در آن، راوی، وقایع و صحنه‌هایی را که در زندگی‌اش روی داده، شاهد بوده یا آنها را از افراد آگاه شنیده و به خاطر سپرده در زمانی متأخر و عمدتاً با تکیه بر حافظه می‌نویسد.^{۳۱} می‌توان در یک کلام از آثاری که در پی خاطره‌نویسی شکل می‌گیرند، به عنوان «زندگی‌نوشت‌های شخصی خاطره‌محور» نیز یاد کرد که به‌ندرت، از انواع آن یاد شده است.^{۳۲} در درک بهتر این شیوه نگارش، می‌توان از آن در مقابل یومیه‌نویسی در معنای شاخه‌ای از زندگی‌نگاری شخصی یاد کرد که طی آن، نویسنده، شرح عملکرد، مشاهدات و مسموعات خود را به طور همزمان و به عبارت دقیق با فاصله اندکی از رخدادها به ثبت می‌رساند. به عبارت دیگر، تحریر فوری، جزئی و هدفمند تجربه‌های زندگی در یومیه‌نویسی، در مقابل فراخوانی بازمانده‌های ذهنی گذشته به کمک حافظه در خاطره‌نویسی قرار داده می‌شود.^{۳۳}

خاطره‌نویسی ممکن است به یاد‌های سراسر زندگی نویسنده یا قسمتی از آن یا مربوط به دوره، واقعه، موضوع و فردی خاص تعلق گیرد. بنابراین می‌توان در تعیین انواع زندگی‌نوشت‌های شخصی خاطره‌محور در ایران، در وهله اول، نحوه اشتمال آنها بر طول زندگی همزمان با برجستگی محتوایی را در نظر گرفت و سپس در گام‌های بعد، ذیل انواع حاصل، به تفرعاتی دیگر قائل شد. از این جهت در اولین و کلی‌ترین نظر، می‌توان انواع نوشتارهای مذکور را ذیل «تک‌خاطره» (حاوی بُرش یا مقطعی کوتاه از زندگی)،

«خاطره‌نامه» (متمركز بر مقطعی برجسته از زندگی رجال مشهور و مؤثر)، «اتوبیوگرافی» (در شرح همه زندگی شخصی)، و سرانجام، «وقایع‌نامه شخصی» (مشمول بر همه زندگی رجال مشهور و مؤثر) گنجانند.

۱.۴ تک‌خاطره

خاطره‌ای تنها را که از ظرف ذهن و حافظه، در ساخت نوشتار ظهور می‌یابد، «تک‌خاطره»^{۳۴} می‌نامیم. در اینجا لفظ «تک» برای تمییز این گونه نوشتاری از مفهوم «خاطره» در مفهوم اصیل موجودی ذهنی و فارغ از عینیت ساختارمند به کار رفته است. نگارنده، در این مجال در پی تکرار معانی متعدد ارائه شده برای این واژه نیست^{۳۵} اما اشاره به دو مفهوم اصلی در این خصوص، در جهت تأکید بر ضرورت تمییز مفهوم مدنظر، لازم به نظر می‌رسد: خاطره در مفهوم اول، بالاصاله مظروفی برای خاطر و موجودی ذهنی است که در نتیجه دریافت ذهن از مبادی شناختی ادراکی - حواس پنجگانه و اندریافتهای فراحسی (رؤیاهای مکاشفات) - در قبال واقعیات (بیرونی و درونی) در حافظه/ یاد، ثبت و جای گیر می‌شود (کمری، ۱۳۹۰: ۱۱۹). گاه نیز این مفهوم در معنی متن و اثر، اظهارنامه تعلقات و داشته‌های ذهنی آدمی از گذشته حاصل از کرده‌ها، کنش‌ها، مشاهدات و شنیده‌های اوست که صورت عینی آن می‌تواند متنی شفاهی یا مکتوب باشد (کمری: ۱۳۹۴، ۱۱۲؛ ۱۳۸۳، ۲۸). جز این، مروری بر محتواهای موجود، حاکی از تعدد کاربرد این اصطلاح در مفاهیم متعدد، از جمله در معنای نوشتارهای مبتنی بر خاطرات زندگی است^{۳۶}. این تنوع و ابهام، نگارنده را بر آن داشت تا از پیشوند «تک» در جهت اطلاق آن تنها به نوع نوشتاری مدنظر بهره جوید.

بُن‌مایه و هسته اصلی همه انواعی که از خاطره‌نویسی حاصل می‌آیند، تک‌خاطره است که عمدتاً در قالب تک‌نگاشت بروز می‌یابند. تک‌خاطره را بایست نقطه میانی زندگی نوشت‌های شخصی خاطره‌محور، به منزله شعبه‌ای پُرخروش از رودخانه زندگی نوشت دانست که محل و مایه پیوند شاخه‌های فرعی است. به تعبیر دیگر، می‌توان نقش «تک‌خاطره»ها را در میان انواع زندگی‌نوشت‌های خاطره‌محور، «هسته» و سایر انواع مذکور را «اقمار» آن خواند. واحد تک‌خاطره، حادثه است که در مضمونی واحد و مشخص محصور می‌شود. در تک‌خاطره، نویسنده، رویدادی را که در پی تأثیری خوشایند یا ناخوشایند در ذهن برجای مانده روایت می‌کند که گاه ربط و پیوندی با دیگر خاطره‌های او ندارد. به عبارت دیگر، تک‌خاطره، تکه‌ای کنده شده از زندگی و قدرتش در نمایش لحظه

است که عموماً گویای حساس‌ترین وقایع زندگی فرد است. ویژگی این گونه نوشتاری، فشردگی و کوتاهی است که هم به حجم نوشتار و هم به زمان رویداد ناظر است. وحدت زمان، موضوع و مکان نیز از خصوصیات اصلی آن است. به بیان ساده‌تر، تک‌خاطره، عموماً در مجالی کوتاه، تنها یک رویداد را پوشش می‌دهد و با وحدت تأثیر همراه است.

تک‌خاطره‌ها، عمدتاً بر محور حوادث و مشاهدات بیرونی بر اساس «روایت تک‌محور» شکل می‌گیرند که بر اساس آن، رخدادی واحد بازنمایی می‌شود.^{۳۷} لحظه‌های بحرانی زندگی انسان همراه با بینش‌ها و عواطف و ویژگی‌های روحی متفاوت، برخی خاطره‌ها را برای فرد جذاب و برجسته و به یادماندنی می‌کند که عموماً در ذهن جای‌گیر می‌شود. اغلب در بیان تک‌خاطره‌ها، راوی از میان انبوه خاطرات خود، آزادانه یکی را برمی‌گزیند و معمولاً سعی بر آن است تا وجهه عدم تعادل و حالت انتظار ناپایدار در ابتدا، انتها و میانه روایت، برجستگی داشته باشد. به عبارت ساده‌تر وقتی از کسی خواسته می‌شود تا خاطره‌ای را تعریف کند یا بنویسد، او معمولاً از موضوع یا دوره زمانی مد نظر، مهم‌ترین و دل‌انگیزترین روایت زندگی خود را انتخاب می‌کند و نه تاریخچه زندگی‌اش را. این بُرش کوتاه از وقایع زندگی، معمولاً با شگفتی و اعجاب و جاذبه همراه است.

۲.۴ تک‌خاطره‌ها در مقایسه با سایر زندگی‌نوشت‌های شخصیِ خاطره‌محور

تک‌خاطره، واکنشی در برابر تأثیرپذیری انسان از یک تجربه و واقعه است که عمدتاً به فراخور تمایل فردی یا درخواست‌های بیرونی اظهار می‌شوند. در مقابل انواع دیگر زندگی‌نوشت‌های شخصیِ خاطره‌محور که از به هم پیوستن خاطره‌های فرد در شرح زندگی یا بخشی طولانی از آن شکل می‌گیرند، تک‌خاطره، تنها بر واقعه یا مشاهده‌ای منفرد از زندگی فرد و نه در امتداد زمان تمرکز دارد. به تعبیر دیگر، اگر اتوبیوگرافی، خاطره‌نامه یا وقایع‌نامه شخصی، تصویری از زندگی شخص را به نمایش درمی‌آورد که معمولاً همه مراحل زندگی او را از کودکی تا هنگام نگارش در بردارد، تک‌خاطره‌ها، بُرش یا مقطعی کوتاه از آن را ترسیم می‌کنند.^{۳۸}

غالباً زندگی‌نویس در این قالب، برای حفظ هیجان عاطفی و افزایش تأثیر، خاطره خود را بدون تفسیر و تحلیل شخصی بیان می‌کند. اگر خاطره‌نویس در خاطره‌نامه و اتوبیوگرافی تلاش می‌کند تا جزئیات حوادث، وضعیت‌ها و موقعیت‌ها را به یاد آورد، در تک‌خاطره‌ها تنها به بیان کلیت حادثه در کوتاه‌ترین و فشرده‌ترین زمان ممکن می‌اندیشد و به بیان

جزئیات واقعه و عواطف خود اصراری ندارد. به بیان دیگر، توجه به لحظات زندگی در مقابل سراسر آن، تک‌خاطره‌ها را از اتوبیوگرافی و خاطره‌نامه جدا می‌کند. اتوبیوگرافی‌ها از ترکیب آنها به عنوان نقاط برجسته زندگی به اضافه مسائل عادی و عمومی، به عنوان پُر کننده نقاط خالی و رابط خاطره‌ها و دوره‌های زمانی به یکدیگر، حاصل می‌شوند. بنابراین می‌توان گفت تک‌خاطره‌های زندگی اشخاص در یک خط سیر با رعایت توالی زمان، اتوبیوگرافی و خاطره‌نامه او را تشکیل می‌دهند. با وجود این، تک‌خاطره‌ها نیز همانند خاطره‌نامه‌ها، از طرحی منسجم برخوردارند و شروع و میانه و پایان دارند.

تک‌خاطره برخلاف خاطره‌نامه‌ها، اتوبیوگرافی‌ها و تاریخ‌نامه‌های شخصی که مجموعه‌ای از رویدادها و واکنش‌های فردی را به نمایش می‌گذارد، از بسیاری جهات شبیه نمایش تک‌پرده‌ای هستند. از این رو، خواننده آنچنان که می‌تواند خود را در خاطره‌نامه، شریک و مطلع بر سرنوشت راوی بداند، در تک‌خاطره نمی‌تواند. به تعبیر دیگر، تک‌خاطره بر جنبه‌ای مجرد و منفرد از جنبه‌های خاطره‌نامه‌ها و اتوبیوگرافی‌ها متمرکز است و نمی‌توان در آنها از تحول و تکوین شخصیت‌ها و گستره عاطفی و معنوی که در گونه‌های مذکور دیده می‌شود نشان یافت.

کوچکی میدان شرح، و کوتاهی طول و بُعد زمانی تک‌خاطره، نسبت به انواعی که از توالی آنها شکل می‌گیرد، موجب شده تا اغلب «تک‌خاطره»ها در قالب تک‌نگاشت ساخت یابند و عمدتاً به صورت منقطع، در قالب بخشی از مطالب نشریه‌ها و مجموعه‌ها به چاپ برسند. در حالی که به طور معمول، انواع حاصل از روایت‌های متوالی زندگی، در قالب‌هایی طولانی و به شکل کتابی مجزا به انتشار می‌رسند.

تک‌خاطره را می‌توان در معنایی شبیه داستان کوتاه در نظر گرفت که در مقابل خاطره‌نامه یا اتوبیوگرافی، مانند سکانسی کوتاه اما معنادار از یک فیلم به بیان درمی‌آید و تنها، لحظه یا برشی کوتاه از زندگی شخص را در نظر دارد. به تعبیر دیگر، اگر اتوبیوگرافی، خاطره‌نامه یا وقایع‌نامه شخصی، تصویری از زندگی شخص را به نمایش درمی‌آورد که معمولاً همه مراحل زندگی او را از کودکی تا هنگام نگارش در بردارد، تک‌خاطره‌ها، در ترسیم لحظه یا مقطعی کوتاه به کار می‌آیند. در صورت اخیر، نوع دومی از تک‌خاطره شکل می‌گیرد که هر چند زمانی بلندتر را پوشش می‌دهد، همچنان، تصویری از زندگی راوی از آن دریافت نمی‌شود. از این جهت، می‌توان تک‌خاطره‌ها را شامل انواع «تک‌خاطره‌های کوتاه» و «تک‌خاطره‌های بسیار کوتاه» دانست.

۳.۴ مجموعه تک خاطرات

مجموعه تک خاطرات، رایج‌ترین نوع نوشتاری برساخته در میان زندگی‌نوشت‌های شخصی فارسی و حاصل جمع‌آمدن چندین تک‌خاطره است که عمدتاً به وساطت فرد/افرادی جز راوی فراهم می‌آید. معمولاً در میان تک‌خاطره‌هایی که این نوع از زندگی‌نوشت خاطره‌محور را تشکیل می‌دهند، شباهت‌هایی از حیث سوژه، زمان و موضوع وجود دارد؛ اعم از آنکه بین آنها ربط و توالی باشد یا نباشد. اصطلاح «خاطرات» در این عنوان، با نظر به معنای لغوی این واژه در جمع «خاطره»، برای ایفای مفهوم گردآمدن مجموعه‌ای از تک‌خاطره‌ها در یک مجلد به کار رفته است.

در مقایسه با انواع نوشتارهای خاطره‌محور مشتمل بر روایت‌های متوالی زندگی اعم از اتوبیوگرافی، خاطره‌نامه و وقایع‌نامه شخصی، چند ویژگی را می‌توان ویژگی برجسته این نوع نوشتاری دانست. اول آنکه، این نوع نوشته از روایت‌های منقطع زندگی تشکیل می‌شود. دوم آنکه، در پی این ویژگی، سرعت روایت‌ها در مجموعه تک‌خاطرات، در مقایسه با انواع مبتنی بر خاطره‌های متوالی، زیاد است؛ چراکه حذف بُرش‌های خاموش زندگی، ربط سریع تک‌خاطره‌ها و تسلسل‌تند زمانی بین آنها را به دنبال دارد. همین مشخصه، موجب عبور تند راوی از جزئیات زندگی و اکتفا به بیان گذرای رویدادهای برجسته می‌شود. این در حالی است که بیان رویدادهای زندگی در قالب‌هایی نظیر خاطره‌نامه و اتوبیوگرافی، معمولاً با جزئیاتی بیشتر، در درازنای کل زندگی یا در بستری طولانی‌تر انجام می‌شود.

اولین تلاش‌ها در تاریخ شکل‌گیری مجموعه‌های مذکور در ایران را می‌توان به سیف‌الله وحیدنیا در مجله «خاطرات وحید» و انتشار مجموعه‌هایی حاصل از خاطره‌های کوتاه رجال و سیاستمداران قاجار و پهلوی مربوط دانست. برای مثال یکی از اولین نمونه‌های آن را می‌توان *خاطرات زندگی*، حاوی تعدادی از خاطره‌های عباسقلی نوری اسفندیاری دانست که در سال ۱۳۵۶ منتشر شد. این کتاب، حاوی خاطراتی کوتاه و خودنوشت، منتخب از زندگی سرتیپ عباسقلی اسفندیاری، یکی از مشهورترین اعضای این خاندان و فرزند محتشم السلطنه است. چنانکه از توضیح وحیدنیا در ابتدای کتاب بر می‌آید، بخشی از خاطرات تیمسار سرتیپ عباسقلی نوری اسفندیاری، بدون تحریف و تصرف در نوشته‌های او، در مجله خاطرات وحید درج شده است. وی سپس به تکمیل یادداشت‌های خود پرداخته و این کتاب را آماده کرده و به انتشارات وحید سپرده است. نویسنده، خاطراتش را

از زمان تحصیل در اروپا، شرکت در جنگ جهانی اول در ارتش فرانسه، اسارت در جنگ، تشکیل کتابخانه و سپس آزادی، حضور در ارتش ایران و عزیمت به لشکر غرب، در قالب خاطره‌نامه، در یک ساختار روایی ممتد و پی در پی بیان نکرده؛ بلکه روایاتش را درباره هر موضوع، با رعایت ترتیب زمانی و البته منقطع، به صورت بخش بخش، در ساختار خاطره‌هایی کوتاه، و نه چندان دنبال هم بیان کرده است. اوج روایی این گونه نوشتاری در تعدد و تنوع - همانند برخی دیگر از انواع زندگی‌نوشت - به سه دهه اخیر در موضوع جنگ ایران و عراق/ دفاع مقدس مربوط می‌شود. به طوری که بخش قابل توجهی از آثار خاطره‌محور فارسی - حتی بیش از سایر گونه‌های نوشتاری - به این گونه خاص مربوط می‌شود.

۴.۴ انواع مجموعه تک‌خاطرات

مجموعه تک‌خاطرات فارسی، از تنوع و تعدد فراوانی برخوردارند. با عنایت به هر یک از وجوه گوناگون، می‌توان انواع فرعی متعددی را ذیل این نوع کلی برشمرد که برخی از آنها عبارت اند از:

۱.۴.۴ انواع مجموعه تک‌خاطرات از حیث موقعیت روایتی

به طور کلی در زندگی‌نگاری، با توجه به تعدد کانون‌های روایتی و موقعیت راوی در مقام «راوی - فاعل»، «راوی - شاهد» و «راوی - سامع» نسبت به رویدادهای زندگی، می‌توان سه جریان عمده را اعم از «خویش‌نگاری»، «دیگرنگاری» و «وقایع‌نگاری» بازشناخت. مجموعه تک‌خاطرات را نیز می‌توان مانند سایر زندگی‌نوشت‌های شخصی، با لحاظ وجه غالب و اهتمام راوی بر بیان رویدادهایی از زندگی که در شکل‌گیری آنها مؤثر بوده، شاهد آنها بوده یا درباره آنها شنیده، در طیفی وسیع مورد بررسی و طبقه‌بندی قرار داد. به عبارت دیگر، در گونه‌های متنوع این دست نوشتارها، یک «من» مسئولیت روایت زندگی را برعهده دارد که البته ممکن است موضوع آن، کاملاً شرح حال و زندگی خود فرد نباشد. در هر یک از آنها یادها یا یادداشت‌های مربوط به وقایع و صحنه‌هایی مهم از سراسر زندگی یا بخشی از آن، با لحاظ نقش فاعلی یا شاهدهی یا مستمعی راوی، به کتابت درمی‌آید. صورت اصیل و ارزشمندتر در میان آنها، از انواعی آغاز می‌شود که راوی، به شرح عملکرد و احوال شخصی، بیش از شرح مشاهدات و شنیده‌های خود تأکید دارد و در آن سوی طیف، آثاری

جای می‌گیرند که راوی، با حاشیه قرار دادن نقش خویش، بخش معنابهی از روایات زندگی را به شرح مشاهدات خود از وقایع و دیگران اختصاص داده است. هر یک از سه جریان اصلی، به نحوی در مجموعه تک‌خاطرات غلبه دارد. ضمن آنکه گاه جریان حاکم بر برخی از آنها، حاصل تلفیق یا ترکیبی از دو یا سه جریان مذکور، در طیفی متنوع شکل می‌گیرد. گاه غلبه روایت در برخی آثار بر مشاهده‌نگاری و شرح رخداد‌های بیرونی، یا در سوی مایل به گزارش‌های شخصی، و گاه در سوی دیگر با تأکید بر شرح احوال شخصی و عملکردهای فردی شکل می‌گیرد.

۱.۱.۴.۴ مجموعه تک‌خاطرات خویش‌محور

روایت رخداد‌های زندگی، آنگاه که با غلبه جنبه فاعلیت راوی در عملکردهای او به نگارش درآیند در دامنه خویش‌نگاری می‌گنجند. در این جریان که می‌توان آن را مهم‌ترین جلوه روایت‌های فردی دانست، راوی از «خود» با تمرکز بر فردیت خویش در افکار و رفتار سخن می‌گوید. ویژگی اصلی این نوشتارهای راوی‌محور، برجستگی تجلی «من» در روایت‌های ناظر به زندگی انسان است؛ به طوری که شخصیت اصلی و راوی از هویتی یکسان برخوردارند. در این مواقع، راوی که همان مرجع روایت است، در مقام «راوی-فاعل» عمدتاً به بیان احوال و اعمال شخصی خویش می‌پردازد. شرح عملکردها، دیده‌ها و شنیده‌ها، تنها در راستای بیان روایت‌های زندگی فرد، در حیطه مسائل خانوادگی و شغلی وی صورت می‌گیرد و حتی اگر راوی، در شرح اقدامات خود، به شرح روایت‌هایی مشغول شود که محوریت آن، تبیین نه خود، بلکه موضوع یا فردی دیگر باشد، در زمره آثار وقایع‌محور یا دیگر محور قرار می‌گیرد.

تعدد و سابقه مجموعه تک‌خاطراتی که با این صبغه و رویکرد در ایران پدید آمده باشند، برخلاف سایر انواع زندگی‌نوشت‌های شخصی، چندان قابل اعتنا نیست. به عبارت دیگر، به ندرت می‌توان از مجموعه خاطراتی خبر داد که در آن، نویسنده صرفاً به شرح روایاتی از هویت و احوالات و عملکردهای خویش نظر داشته باشد. به عبارت دیگر، عمده تک‌خاطراتی که در یک مجلد گرد آمده‌اند، راوی-محور نیستند. بلکه فراهم آورندگان این مجموعه‌ها اغلب، آنها را با محوریت رویدادی خاص برای تبیین واقعه‌ای سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، نظامی و فرهنگی، یا در جهت شرح زندگی و شخصیت فردی دیگر، فراهم آورده‌اند و از این رو، این آثار در جریان‌های وقایع‌نگاری و دیگرنگاری بازشناخته می‌شوند. در نتیجه، در میان آثار فارسی، کمتر می‌توان نویسنده‌ای یافت که از این قالب برای

شرح ماجراهای زندگی خویش استفاده کرده و اثری را با این قالب شکل داده باشد. ۱۲۰ تجربه آموزشی به انضمام ۱۲۰ پیام تربیتی از معدود نمونه‌های این رویکرد در نگارش مجموعه تک‌خاطرات است. این اثر خاطرات معلمی به نام مصطفی منتظری است که سال‌ها در سازمان آموزش و پرورش به خدمت فرهنگی مشغول بوده است. او ضمن بیان خاطره‌هایی کوتاه و متنوع از زندگی خویش، به انتقال پیام‌های تربیتی و آموزشی نظر دارد اما همواره شرح حال و عملکرد خویش را از نظر دور نداشته است. به عبارت دیگر چنین نیست که تنها به شرح مشاهدات خود در زندگی و زمینه حرفه‌ای توجه داشته باشد.

۲.۱.۴.۴ مجموعه تک‌خاطرات واقعه‌محور

آنگاه که برجستگی نقش «من» در روایت‌ها بر وجهه شهودی و استماعی تکیه دارد، در دامنه واقعه‌نگاری یا دیگرنگاری تعریف می‌شود. گاه در زندگی‌نوشت‌های من روایتی، «راوی» اول شخص، روایت‌هایی از زندگی فعلی یا گذشته خود بیان می‌کند، حال آنکه شرح افعال و احوال خود او، منظور اصلی وی نیست. او عمدتاً در مقام راوی - شاهد یا راوی - سامع، مرجع روایت را نه زندگی خویش، بلکه رویدادهایی تعیین می‌کند که به نحوی از آنها مطلع است - اعم از آنکه شاهد آنها بوده یا روایتی را درباره آنها شنیده است. به عبارت دیگر، غلبه اعتنا در این جریان، بر نوشتارهایی است که جنبه وقایع‌نگاری و گزارشی آنها بر جنبه‌های شخصی، فزونی دارد و در آنها اهتمام «راوی - شاهد/ناظر» در مقابل «راوی - فاعل»، نه بر بیان ویژگی‌ها و روایات درونی خود، بلکه بر شرح مشاهدات بیرونی، مستقل از شرح ماجراهای مربوط به زندگی خود است. از آنجا که در نوشتارهای «واقعه‌محور» رخدادهای بیرونی از دریچه بیان رویدادهای زندگی فردی خاص به منزله راوی حکایت می‌شوند و موقعیت او به لحاظ اطلاع شهودی از ماجرای دیگر اهمیت دارد، می‌توان از این جریان با عنوان مشاهده‌نگاری^{۳۹} نیز یاد کرد و چه بسا بتوان روایت‌های راوی را از جمله شهادت‌نامه و اقرار دانست.^{۴۰}

همچنان که پیشینه و غلبه رواج زندگی‌نوشت‌های من روایتی در ایران، در عهد باستان و نیز سده‌های میانه اسلامی به منزله بستری برای وقایع‌نگاری و حتی در طلیعه شکل‌گیری انواع مدرن آن در نیمه دوم عصر قاجار، بر اعتنای این وجه استوار است، سابقه و کاربرد غالب انواع مجموعه تک‌خاطرات نیز در این جریان تعریف می‌شود.

گفتنی است مجموعه‌های موجود، از این حیث در طیفی گسترده قرار می‌گیرند. گاه برخی نویسندگان با دوری کامل از روایت حضور مؤثر خود در رخدادها، تنها به مثابه یک

شاهد، و راوی غایب از وقایع، گزارشی ارائه می‌کنند که جز در معدودی جملات و عبارات، اثری از خود بر جای نمی‌گذارند. برای مثال می‌توان به روند جدایی در شرح خاطرات و تجربیات شخصی سه تن از اعضای سابق سازمان مجاهدین خلق از عضویت تا جدایی و تحلیل‌ها و درج برخی نظرات آنان اشاره کرد. رضا رئیسی (رئیس طوسی)، حسین رفیعی و حمید نوحی که از اعضای هیئت مؤسس انجمن‌های دانشجویی مسلمان اروپا و آمریکا بوده‌اند، پس از نه ماه جدایی از سازمان و اعلام براءت، در این اثر خاطرات سیاسی خود را در علل جدایی و اساساً تمام وقایع از عضویت در کشورهای سوئد، انگلیس و فرانسه تا جدایی را به ترتیب طی تک‌خاطراتی کوتاه و منقطع شرح داده‌اند؛ بدون آنکه شرح کاملی از زندگی شخصی خویش را مد نظر داشته باشند.

۳.۱.۴.۴ مجموعه تک‌خاطرات دیگر محور

برخی نوشتارهایی که یک «من» آنها را عمدتاً در شرح مشاهدات و شنیده‌های خود می‌نویسد، روایت‌های زندگی فردی دیگر در آنها برجستگی دارد و از این جهت، می‌توان آنها را در زمره روایت‌های «دیگر-محور» به شمار آورد. به عبارت دیگر در این زندگی‌نوشت‌ها، راوی اول شخص، روایت‌هایی از حال یا گذشته خود بیان می‌کند؛ حال آنکه خود او شخصیت اصلی نیست؛ بلکه او عمدتاً در مقام «راوی-شاهد» و «راوی-سامع»، مرجع روایت را نه خویش، بلکه رویدادهای زندگی فردی دیگر، قرار می‌دهد. مانند زندگی‌نویسی وقایع‌نگارانه که در آن، راوی-شاهد، خاطرات خود را با تکیه بر رویدادهای بیرونی روایت می‌کند، در این رویکرد نیز راوی-شاهد کسی است که هدفش از بیان خاطرات، توصیف احوال و عملکردهای خود نیست؛ بلکه موقعیت او به لحاظ ارتباط با فردی دیگر و مطلع بودن از روایت‌های زندگی او اهمیت دارد. به تعبیر دیگر، شخصیت اصلی و محوری در این آثار، فردی غیر از نویسنده یا راوی است. در این خاطره‌ها، معمولاً یکی از نزدیکان، دوستان، همکاران، هم‌زمان، آشنایان و اعضای خانواده راوی- و نه خود او- شخصیت اصلی است و اعتبار راوی، تنها از جهت بیان رخداد‌های زندگی آن فرد است. از این جهت، در این آثار نیز تنها شهادتِ راوی محل اعتنا است. ناگفته نماند که دو جریان اخیر، به نحوی تنگاتنگ با هم گره خورده‌اند. چراکه شرح زندگی و شخصیت فردی دیگر جز با شرح رویدادهای زندگی وی ممکن نیست؛ و مقصود از این تفکیک، تأکید بر وجه غالب در این انواع است.

چنانکه در ایران، سابقه این آثار را بایست همپای وقایع‌نگاری‌های مرسوم در عهد باستان و سده‌های میانه در سنت شرح عملکردهای پادشاهان^۱، و حتی، ادامه آن را در آغاز زندگی‌نوشت‌های مدرن دانست، شکل‌گیری مجموعه تک‌خاطرات نیز به همین جریان مربوط می‌شود. لیکن وفور این آثار به دوره متأخر و نوشتارهای دوره انقلاب اسلامی و جنگ ایران و عراق/ دفاع مقدس مربوط می‌شود که در آنها، برخی نویسندگان، نهادها، محققان و راویان درصدد برآمدند تا با بیان، ثبت و گردآوری روایت‌های خویش، در مقام «راوی-شاهد»، ویژگی‌های شخصی و رویدادهای زندگی فردی دیگر را عمدتاً در شمار شهدای نام‌آور، فرماندهان و بزرگانی از روحانیون روایت کنند. برای مثال در کتاب *دلیل آفتاب* که در آن، مجموعه‌ای از خاطرات کوتاه از فرزند امام خمینی، مشهور به «یادگار امام» اختصاص دارد. گردآورنده، این تک‌خاطرها را محور موضوعی آنها، شناخت شخصیت و رفتار امام خمینی است، از لابه‌لای منابع مختلف، جمع‌آوری و آنها را در یک مجلد منتشر کرده است.

۲.۴.۴ انواع مجموعه تک‌خاطرات از حیث نحوه شکل‌گیری (اصالت یا برساختگی)

۱.۲.۴.۴ مجموعه تک‌خاطرات اصیل

کمتر می‌توان اثری یافت که راوی در آن، به طور مستقیم و بی‌واسطه، این ساختار را برای نگارش روایت‌های شخصی خود برگزیده باشد. به عبارت دیگر، جز به‌ندرت نمی‌توان به مجموعه‌ای از تک‌خاطرات اشاره کرد که راوی در مقام نویسنده، به ثبت خاطره‌های کوتاه و منقطع زندگی خود اعم از شرح عملکرد، دیده‌ها و شنیده‌های خویش در هر سه جریانی که پیشتر از آن یاد شد، پرداخته باشد. آثاری نظیر سی-*خاطره از عصر فرخنده پهلوی* معدوداند که در آن، راوی خاطرات، علی‌اصغر حکمت، از فعالان عرصه‌های مختلف سیاسی، فرهنگی و اجتماعی در قریب به نیم قرن از عصر پهلوی، خود در مقام خاطره‌نویس، به ثبت خاطره‌های کوتاه خویش برآمده باشد.

۲.۲.۴.۴ مجموعه تک‌خاطرات برساخته

اغلب مجموعه تک‌خاطرات ایرانی، نه به صورت اصیل و به شیوه خاطره‌نویسی مستقیم، بلکه در فرآیندی برساخته و دست دوم، از طریق «فراهم‌آوری» خاطره‌های مکتوب و مضبوط موجود در دیگر منابع، و گاه به روش خاطره‌نویسی باواسطه، در پی گفتگو با

راوی و ثبت خاطرات او شکل گرفته‌اند. به عبارت دیگر، عمده مجموعه تک‌خاطرات فارسی، با قصدی بیرونی و در پی همت و واسطه نهاد، فرد یا افرادی دیگر، آن هم از نوع غیرمتمرکز بر زندگی شخصی راوی یا راویان، فراهم آمده‌اند. در تقسیمات جزئی‌تر می‌توان این آثار را بر سه قسم متفرع دانست:

الف) مجموعه تک‌خاطرات گردآمده

«گردآوری» شایع‌ترین و معمول‌ترین رسم در شکل‌گیری مجموعه تک‌خاطرات فارسی است. «گردآورنده» در این آثار از نقشی برجسته برخوردار است. به طوری که عمده مجموعه‌های موجود، عمدتاً با مراجعه گردآورنده/گردآورندگان به منابع چاپی و برگزیدن بخش‌هایی از آنها - در جهت معرفی فرد یا رویدادی خاص - شکل گرفته‌اند.

بسیاری از این مجموعه‌ها نیز به ویژه طی دهه‌های اخیر در موضوعات متعدد، حاصل فراخوان‌های مناسبتی و برگزاری مسابقات فرهنگی، جشنواره‌ها و کنگره‌هایی در محورهای متنوع است. برای مثال، در مجموعه *خاطرات نماز ۵۱* خاطره کوتاه منتخب از میان آثاری است که در پی فراخوانی سراسری، به دبیرخانه جشنواره کشوری نماز ارسال شده است.

ب) مجموعه تک‌خاطرات برشیده

در مقابل خاطره‌نویسی مستقیم که شیوه اصیل خاطره‌نویسی به شمار می‌آید و راوی در آن، قلم به دست می‌گیرد و به تحریر خاطره‌های خویش می‌پردازد، گاه خاطرات افرادی مشهور که عمدتاً از شأنی خاص در اجتماع برخوردارند و روایات آنها می‌تواند در شرح رویداد یا فردی خاص، مورد توجه باشد، در پی درخواستی بیرونی و فرایندی مشخص، شنیده و ثبت می‌شود.^{۴۲} راقم این سطور، انواع نوشتاری حاصل از ثبت خاطره‌های شفاهی مکتوب را که عمدتاً در پی گفت‌وگو با راوی، از سوی فردی دیگر - اعم از مصاحبه‌کننده یا غیر او - به نگارش و ویرایش درمی‌آیند، را «برشیده»^{۴۳} می‌نامد.^{۴۴}

در مجموعه تک‌خاطرات برشیده، فرد/افرادی غالباً در پی طرحی مشخصی و از پیش معلوم که گاه از سوی نهادی ارائه و حمایت می‌شود، به برگیری و سپس نگارش خاطرات راوی اقدام می‌کند که شأن او/آنها از حیث مصاحبه، نگارش، ویرایش، بازنویسی، تحقیق و تکمله بر روایت‌های شفاهی زندگی راوی، در طیفی گسترده قابل تعریف است. مجموعه تک‌خاطرات‌های برشیده موجود، عمدتاً در شرح واقعه یا زندگی و شخصیت فردی خاص، در پی گفتگو با راوی/راویان، شکل گرفته‌اند که در اغلب آنان، وجه بررسی‌های تحقیقی ثانویه، کم‌رنگ و اغلب، وجه جمع‌آوری روایت‌های هم‌موضوع در یک مجلد، مد

نظر فراهم آورنده یا نهاد ارائه کننده و مجری طرح بوده است. از جمله آنها می‌توان به حماسه ۱۷ خرداد ۱۳۵۴ اشاره کرد. این اثر، مجموعه‌ای از تک‌خاطره‌های کوتاه، حاصل مصاحبه با شاهدان و دستگیرشدگان این قیام است که از سوی مرکز اسناد انقلاب اسلامی فراهم آمده است. مصاحبه‌کننده، با مصاحبه با هر یک از افراد مذکور، خاطره‌هایی کوتاه را از آنان شنیده و به نگارش درآورده و سپس در این مجموعه جمع آورده است. در رضاشاه کبیر در آئینه خاطرات نیز، ابراهیم صفائی، خاطرات ۴۴ نفر از شخصیت‌های سیاسی، فرهنگی، نظامی و اجتماعی ایران را پس از سه سال گفت‌وگو با راویان و سپس برنویسی خاطرات شفاهی و تنظیم مطالب، در قالب مجموعه تک‌خاطرات (برش‌نیده) منتشر کرده است. اغلب شخصیت‌های مذکور در دوران حکومت رضا شاه در مشاغل عالی‌رتبه مشغول بوده‌اند و در خاطرات خود، به شرح اوضاع ایران در واپسین سال‌های پیش از روزگار زمامداری بنیانگذار حکومت پهلوی و گوشه‌هایی مهم از زمانه و تلاش‌های او می‌پردازند.

پ) مجموعه تک‌خاطرات تلفیقی (گردآمده - برش‌نیده)

در برخی مجموعه‌ها نیز خاطره‌های مندرج، طی فرایندی حاصل از گردآوری خاطرات مضبوط پیشین و نیز در پی مصاحبه و برنویسی خاطره‌های شفاهی، به دست آمده‌اند و در یک مجموعه کنار هم گنجانده شده‌اند. به عبارت دیگر، فراهم آورنده، از طرفی با جستجو و گردآوری خاطرات از میان منابع موجود، و از طرف دیگر با خاطره‌یابی و خاطره‌گیری‌های جدید از افرادی که در موضوع مد نظر خاطراتی در ذهن دارند، اثر خود را با ترکیبی از این هر دو، شکل می‌دهد. برای مثال می‌توان به خاطرات سیاسی - و تاریخی اشاره کرد که در آن، خاطراتی از برخی رجال سیاسی و فرهنگی و سرشناسان عصر قاجار نظیر محمدعلی جمالزاده، شمس‌الدین امیرعلایی، سیف‌الله وحیدنیا، مورخ الدوله سپهر و دکتر قاسم غنی، فریدون توللی توسط انتشارات فردوسی منتشر شده است. خاطره‌های کوتاهی که در این اثر گردآوری شده، دارای موضوعات و زمان‌های گوناگون هستند و پیشتر در مجله وحید منتشر شده‌اند که برخی از آنها به قلم صاحبان آنها و برخی به همت سیف‌الله وحید به نگارش درآمده‌اند.

۵. انواع مجموعه تک‌خاطرات از حیث توالی و نظم خاطره‌ها

۱.۵ مجموعه تک‌خاطرات منظم

در تنظیم و تدوین تک‌خاطره‌ها، معمولاً به حفظ ترتیب تاریخی یا موضوعی خاطرات توجه می‌شود. به طوری که در بسیاری از آنها، درج خاطره‌ها از توالی تاریخی و نظم موضوعی برخوردارند. کتاب *سلام بر ابراهیم حاوی حدود ۸۰ تک‌خاطره* با موضوعات متنوع است که البته غایت و محور همه آنها، ترسیم شخصیت و ویژگی‌های شهید ابراهیم هادی است. در تنظیم روایت‌های این کتاب که از سوی گروه فرهنگی شهید ابراهیم هادی فراهم آمده، ترتیب زمانی لحاظ شده است؛ به طوری تنظیم آنها بر خط زندگی شهید هادی صورت گرفته و با مطالعه آنها از ابتدا تا انتها، مروری سریع و گذرا بر زندگی شخصیت اصلی، حاصل می‌شود. شاید از همین رو است که در عنوان اثر، اصطلاح «زندگی‌نامه» نیز به کار رفته است.

در برخی از آنها که محوریت گردآمدن خاطرات افراد، از حیث پرداختن به موضوع و واقعه‌ای خاص است، روایت‌ها ذیل اسامی راویان به ترتیب گنجانده شده‌اند. برای مثال، در *کوچه‌های خرمشهر*، حاوی خاطراتی کوتاه از ده نفر از اهالی خرمشهر و مبارزان این شهر هنگام اشغال آن از سوی ارتش بعث عراق است که همه آنها به کوشش مریم شانکی، ذیل نام هریک از آنها، درج و منظم شده‌اند.

۲.۵ مجموعه تک‌خاطرات نامنظم

گاهی نیز، هیچ ترتیب تاریخی و موضوعی در تنظیم و چینش تک‌خاطره‌های منفرد به چشم نمی‌خورد. برای مثال می‌توان به مجموعه *تک‌خاطرات احسان طبری* از زندان‌های دوران حکومت رضاشاه اشاره کرد. او مدت کوتاهی پس از آزادی، خاطره‌های کوتاه خود را به کمک حافظه به نگارش درآورده و مدتی بعد با اسم مستعار «آهن» تحت عنوان *یادداشت‌های زندان* و نیز *شکنجه‌های رضاخان قلدرن: یادداشت‌های زندان* منتشر کرده است. راوی، خاطراتش را در بخش‌های مختلف و تحت عناوینی جداگانه ذکر کرده و بر آن نبوده یا نتوانسته نظم تاریخی و موضوعی را در نگارش تک‌خاطره‌های خود در نظر داشته باشد.

۶. انواع مجموعه تک‌خاطرات از حیث تعدد راویان

۱.۶ مجموعه تک‌خاطرات تک‌راوی

برخی از مجموعه‌های مذکور که توسط فراهم‌آورنده/فراهم‌آورندگان جمع آمده‌اند، به خاطرات یک فرد و برخی به خاطره‌های دو یا چند نفر اختصاص دارند. مجموعه‌هایی که به خاطرات یک نفر اختصاص دارند، در میان آثار موجود فارسی، از تعدد قابل‌توجهی برخوردار نیستند. می‌توان از مهاجران ملکوت به منزله یکی از نمونه‌های آن یاد کرد که حاوی ۳۷ خاطره کوتاه به نقل از حجت‌الاسلام علی‌اکبر ابوترابی است. در این اثر که به کوشش عبدالمجید رحمانیان گرد آمده، برخی روایت‌های شخصی که راوی، گاه آنها را در برخی اسارتگاه‌های عراق یا پس از بازگشت به ایران، در محافل مختلف به طور شفاهی بیان کرده، پس از نگارش در یک مجلد گرد آمده است. تک‌خاطره‌های مندرج، به لحاظ موضوعی متنوع‌اند و برای هر یک، عنوانی از سوی رحمانیان انتخاب شده است.

۲.۶ مجموعه تک‌خاطرات چندراوی

بیشترین تعدد و تنوع در مجموعه تک‌خاطرات فارسی، به آثاری اختصاص دارد که در آنها خاطراتی از دو یا چندین نفر جمع آمده باشد. برای مثال، کوروش قرن بیستم از مجموعه کتاب‌های تاریخ پهلوی، حاوی خاطره‌هایی کوتاه از افرادی مختلف است که با محوریت موضوعی شخصیت محمدرضا پهلوی، از بین مطالبی که پیشتر منتشر شده‌اند، انتخاب و گردآوری شده است. همچنین خاطره‌ها که به همت اسماعیل والی‌زاده تهیه شده، مجموعه‌ای از دیده‌ها و شنیده‌های سیاستمدارانی است که اغلب از آغاز شکل‌گیری حکومت پهلوی، در خدمت رضاشاه بوده‌اند. او توانسته مجموعه‌ای از دیده‌ها و شنیده‌های ۲۸ نفر از رجال برجسته اعم از نخست‌وزیران، وزیران و سرداران و مردان بزرگ و خدمتگذاران حکومت را تنظیم و به رشته تحریر در آورد.

گاه هویت برخی راویان در مجموعه‌های مذکور معلوم نیست. برای مثال در برگه‌ای از یک *غائله: خاطرات آقا خان کاظم‌خانی از غائله آذربایجان* که آن را در بیان خاطراتی از شاهدان و مطلعان قیام پیشه‌وری در رهبری حکومت خودمختار آذربایجان ترتیب داده، گاه اساساً نمی‌توان دریافت که تک‌خاطرات نقل شده از کیست و گاه ذکر آنها، همراه با نشانی‌هایی در جهت شناخت هویت آنها نیست.

۷. انواع مجموعه تک‌خاطرات از حیث موضوع

۱.۷ مجموعه تک‌خاطرات زندگی

گاه گستره زمانی مجموعه خاطرات، به کل زندگی فرد در همه طول آن از تولد یا کودکی تا برشدگی یا حتی پس از مرگ مربوط می‌شود. در این هنگام، هدف نویسنده/گردآورنده آن است که شرحی کوتاه از زندگی شخصیت اصلی را ارائه کند که البته این شرح، با صرف نظر از جزئیات و برش‌های کم‌اهمیت زندگی او همراه است. چند و چون چشم‌پوشی فراهم‌آورنده از برخی رخدادها و مقاطع زندگی شخصیت اصلی، میزان سرعت روایت‌ها را تعیین می‌کند. گاه در این مجموعه‌ها، ترتیب و توالی زمانی میان رویدادهای زندگی و ابعاد مختلف شخصیتی شخصیت اصلی رعایت می‌شود و گاه چنین نیست. برای مثال در مقابل مجموعه‌هایی نظیر *سلام بر ابراهیم* که فراهم‌آورنده و تدوین‌کننده آن، مطالب را بر اساس سیر تاریخی زندگی شهید ابراهیم هادی تنظیم کرده‌اند، می‌توان از آثاری نظیر *شهریار: خاطرات شهریار و دیگران* نام برد که به قصد آشنایی خوانندگان با پُرآوازه معاصر، سیدمحمدحسین (بهجت تبریزی) نه صرفاً در ترتیبی تاریخی به همت بیوک نیک‌اندیش به نقل از خود شاعر، از جانب خویش و نیز دوستان نزدیک و صمیمی او فراهم آمده است. در این کتاب خاطره‌هایی کوتاه از دوران کودکی شهریار در تبریز به نقل از خود وی، همچنین از خاطرات سفرهایی که نیک‌اندیش در آنها، شاعر را در شهرهایی نظیر تهران و ارومیه همراهی کرده، همچنین برخی بزم‌های شاعرانه و مهمانی‌های شهریار بویژه چرای و چگونگی سرایش برخی شعرها ملاحظه می‌شوند که ذیل عناوینی مجزا، یکی پس از دیگری نوشته شده و ترتیب و نظم مشخصی بر تدوین و چینش آنها حاکم نیست.

۲.۷ مجموعه تک‌خاطرات سفر

مجموعه تک‌خاطرات را اعم از انواعی که به قلم خود راوی به نگارش درمی‌آیند (اصیل)، یا به همت فراهم‌آورنده/فراهم‌آوردگان شکل می‌گیرند (برساخته)، می‌توان با توجه به موضوع متمرکز در آنها بازشناخت. برای مثال، گاه یک اثر، به درج خاطراتی پراکنده از سفر اختصاص می‌یابد. برای مثال پرویز خطیبی *فستیوال بخارست* و *سفر شوروی* را در این قالب ترتیب داده است. خطیبی در ابتدای تابستان ۱۳۳۲ برای شرکت در فستیوالی به همراه صد و چند ایرانی دیگر به مسکو می‌رود. او تنها اندکی پس از بازگشت، با پرهیز از بیان

جزئیات سفر جهت دوری از اطاله سخن، به نگارشِ خاطره‌های جذاب خویش مبادرت می‌ورزد. خطیبی در این یادداشت‌ها که آنها را به لحاظ موضوعی نه در پی هم، بلکه در ماجراهایی جداگانه اما مربوط به هم نگاشته، جنبه‌ها و ماجراهایی مختلف از این سفر را شرح داده است.

۳.۷ مجموعه تک‌خاطرات حرفه‌ای

گاه تنها زمینه تخصصی فعالیت شغلی و پیشه فرد در گردآوری خاطرات او محل اعتنا است. کتاب من یک بازیگرم حاوی تعدادی از خاطرات کوتاه پرویز پرستویی، یکی از بازیگران سینما و تلویزیون است که در پی گفتگوی امید روحانی با راوی، فراهم آمده است. راوی در این خاطرات، تنها به زندگی حرفه‌ای خویش و نمایش‌ها و فیلم‌هایی پرداخته که در آن نقش داشته و چنین نیست که با مطالعه این تک‌خاطرات، خواننده به اطلاعاتی از همه ابعاد فردی، زندگی شخصی و محیط خانوادگی، سیاسی و اجتماعی پیرامون او دست یابد.

در پایان لازم است از دو نوع مجموعه تک‌خاطرات یاد کرد که هرچند در شمار انواع پیشتر نمی‌گنجد؛ اما وجود نمونه‌هایی معدود از آنان در میان زندگی‌نوشت‌های فارسی، ذکر آنها را در میان تفرعات این گونه نوشتاری، ضروری می‌نماید:

۸. مجموعه تک‌خاطرات داستانی

گاه نویسنده یا گردآورنده به انگیزه‌هایی نظیر تقویت وجه هنری و زیباشناسی اثر در جهت جلب مخاطب یا پرهیز از افشای برخی واقعیت‌های زندگی خود، از عنصر تخیل در معنای بازآفرینی آگاهانه رویدادهای عینی و ویرایش آنها در ساختار کلامی بهره می‌جوید. برای مثال می‌توان به *قفس: خاطرات و اعترافات* یک نویسنده از علی‌اکبر کسمائی اشاره کرد که نویسنده، خاطره‌های کوتاه خود را در قالب داستان‌هایی به نگارش درآورده است. در این مجموعه، ۲۰ خاطره داستانی کوتاه، روایت شده که «قفس» نام یکی از آنها است. در این اثر نیز مانند بسیاری از زندگی‌نوشت‌هایی که با عنایت به وجه داستانی و بهره‌مندی از تخیل هنری شکل گرفته‌اند، بدون ارائه توضیحات روشن‌گر آغازین، خواننده نمی‌تواند به

میزان پابندی نویسنده به واقع گرایی و سطح و نحوه بهره‌مندی او از قدرت خلاقه ذهنی خود در برسازای روایات پی ببرد.

گفتنی است در میان مجموعه تک‌خاطرات فارسی، اساساً آثاری از این قبیل جز به‌ندرت یافت نمی‌شود. چه، اساساً تعلق آنها به جریان‌های وقایع‌نگاری و دیگرنگاری با انگیزه‌های غالب شرح وقایع و شخصیت‌های تاریخی، عرصه شکل‌گیری این انواع را برای خلق روایت‌هایی داستانی در این قالب، تنگ کرده است. چنانکه ملاحظه می‌شود، موارد معدود موجود نیز عمدتاً در وصف و شرح زندگی خویش و از نادر آثاری است که نویسنده، برای شرح روایت‌های زندگی خویش، این گونه نوشتاری را برگزیده است.

۹. مجموعه جنگ تک‌خاطره

گاه فراهم‌آورنده/فراهم‌آوردگان، در راستای ارائه شرحی از یک واقعه یا ترسیم زندگی و ویژگی‌های شخصیتی فردی خاص، نه تنها از خاطره‌های کوتاه، بلکه در کنار آنها، از مطالبی دیگر نیز در همان موضوع- بدون اعتنا به ماهیت خاطره‌محوری آنها- اعم از داستان، حکایت، شعر، گزارش، دل‌نوشته و از این قبیل، استفاده می‌کند. برای نمونه می‌توان به حکایت‌هایی از زندگی آیت‌الله طالقانی اشاره کرد که حاوی نکات، خاطرات و حکایت‌هایی از او و درباره اوست که شعبانعلی لامعی آنها را جمع کرده و به نگارش درآورده است. همچنین برخی از مجموعه تک‌خاطراتی که شخصیت اصلی در آنها یکی از شهدای جنگ ایران و عراق/دفاع مقدس است، با نوشتارهایی دیگر از نوع وصیت‌نامه، دست‌نوشته و شعر و قطعات ادبی به نثر همراه است. در کوچه باغ شقایق یکی از آنها است که به خاطراتی درباره شهدای آبادان اختصاص دارد. در کنار ذکر خاطرات هر یک از آنها به روایت اعضای خانواده و دوستان و آشنایان، انواع نوشتارهای مذکور نیز ملاحظه می‌شود.

۱۰. مجموعه تک‌خاطرات تألیفی

برخی نویسندگان و پژوهشگران عمدتاً در تألیفاتی در گستره تاریخ معاصر ایران، ضمن بیان مباحث خود، خاطراتی کوتاه را نیز در مقام شواهد تاریخی گردآوری و ارائه کرده‌اند. گاه حجم این شواهد در مقایسه با محتوای روایت‌های تاریخی مؤلف، چنان برتری دارد که می‌توان اثر موردنظر را مجموعه‌ای از تک‌خاطرات نامید که با ارائه دیدگاه‌های گردآورنده

در لابه‌لای آنها همراه شده است. برای مثال سیامک عطایی، نویسنده *فریاد از بیدار*؛ بررسی *روایی تحلیلی اسارت*، در خلال نوشتار خود که آن را در سیزده گفتار به نگارش درآورده، در میان توضیحات و گزارش‌های خود دربارهٔ مسائل مربوط به اسیران و زندگی آنها در اسارتگاه‌های عراق، خاطره‌های زیادی را در میان مطالب کتاب به طور پراکنده - نه در بخش یا بخش‌هایی مجزا - در شرح عملکردها و دیده‌ها و شنیده‌های خود و نیز سایر دوستان و آشنایان اسیرش بیان کرده است.

۱۱. نتیجه‌گیری

- عمر زندگی‌نگاری مدرن فارسی به بیش از ۱۵۰ سال می‌رسد و حاصل آن شکل‌گیری ابرژانری به نام «زندگی‌نوشت» با ماهیت تاریخی - ادبی است که با اشتغال بر روایتی واقع‌گرایانه از زندگی ایرانیان در دو شیوه کلی خاطره‌نویسی و یومیه‌نویسی، هزاران اثر را در انواعی فرعی پدید آورده است. نظر به آنکه تاکنون تلاشی پُررنگ و جدی در راه شناخت ویژگی‌ها و طبقه‌بندی زندگی‌نوشت‌های فارسی صورت نگرفته، نگارنده در پی آشنایی با صدها اثر در این مسیر گام برداشته است.
- در میان همهٔ انواع زندگی‌نوشت‌های شخصی، زندگی‌نوشت‌های خاطره‌محور، به بخشی از آنها اطلاق می‌شود که حاصل خاطره‌نویسی در مقابل یومیه‌نویسی است و می‌توان گونه‌های متعدد آن را اعم از «تک‌خاطره» (حاوی بُرش یا مقطعی کوتاه از زندگی)، «خاطره‌نامه» (متمرکز بر مقطعی برجسته از زندگی رجال مشهور و مؤثر)، «اتوبیوگرافی» (در شرح همهٔ زندگی شخصی)، و سرانجام، «وقایع‌نامه شخصی» (مشمول بر همهٔ زندگی رجال مشهور و مؤثر) برشمرد.
- خاطره‌ای تنها را که از ظرف ذهن و حافظه، در ساخت نوشتار ظهور می‌یابد، «تک‌خاطره» می‌نامیم. بُن‌مایه و هستهٔ اصلی همهٔ انواعی که از خاطره‌نویسی حاصل می‌آیند، تک‌خاطره است که عمدتاً در قالب تک‌نگاشت بروز می‌یابند. تک‌خاطره را بایست نقطهٔ میانی زندگی‌نوشت‌های شخصی خاطره‌محور و اصل و اساس آن دانست که محل و مایه پیوند شاخه‌های فرعی است. تک‌خاطره، تکه‌ای کنده شده از زندگی است که قدرتش در نمایش لحظه و معمولاً با شگفتی و جاذبه، همراه، و گویای حساس‌ترین وقایع زندگی فرد، و ویژگی آن، فشردگی و کوتاهی است.

عموماً بر اساس روایت تک‌محور و در مجالی کوتاه، تنها یک رویداد را پوشش می‌دهد و با وحدت تأثیر، زمان و مکان همراه است. در مقابل انواع دیگر زندگی‌نوشت‌های شخصی خاطره‌محور که از به هم پیوستن خاطره‌های فرد در شرح زندگی یا بخشی طولانی از آن شکل می‌گیرند، تک‌خاطره، تنها بر واقعه یا مشاهده‌ای منفرد از زندگی فرد و نه در امتداد زمان تمرکز دارد. به تعبیر دیگر، اگر اتوبیوگرافی، تصویری از زندگی شخص را به نمایش درمی‌آورد که معمولاً همهٔ مراحل زندگی او را از کودکی تا هنگام نگارش در بردارد، تک‌خاطره‌ها، بُرش یا مقطعی کوتاه از آن را شبیه نمایش تک‌پرده‌ای ترسیم می‌کنند.

- مجموعه تک‌خاطرات، رایج‌ترین نوع نوشتاری برساخته در میان زندگی‌نوشت‌های شخصی فارسی و حاصل جمع آمدن چندین تک‌خاطره با شباهت‌هایی از حیث سوژه، زمان و موضوع است که عمدتاً به وساطت فرد/افرادی جز راوی فراهم می‌آید. این نوع نوشته از روایت‌های منقطع زندگی تشکیل می‌شود. حذف بُرش‌های خاموش زندگی، ربط سریع تک‌خاطره‌ها و تسلسل تُند زمانی بین آنها را به دنبال دارد.

- مجموعه تک‌خاطرات فارسی، از تنوع و تعدد فراوانی برخوردارند. با عنایت به هر یک از وجوه گوناگون، می‌توان انواع فرعی متعددی را ذیل این نوع کلی برشمرد. این مجموعه‌ها را از حیث موقعیت روایتی در سه جریان عمدهٔ خویش‌نگاری، دیگرنگاری و وقایع‌نگاری، می‌توان در زمرهٔ مجموعه تک‌خاطرات خویش‌نگار، واقعه‌محور و دیگرمحور بازشناخت. با نگاهی دیگر می‌توان انواع مجموعه تک‌خاطرات از حیث نحوهٔ شکل‌گیری (اصالت یا برساختگی) به مجموعه تک‌خاطرات اصیل و برساخته تقسیم کرد که نوع اخیر، شامل مجموعه تک‌خاطرات گردآمده، برش‌نیده و تلفیقی (گردآمده- برش‌نیده) است. این زندگی‌نوشت‌ها از حیث توالی و نظم خاطره‌ها ذیل مجموعه تک‌خاطرات منظم و نامنظم، و از حیث تعدد راویان ذیل مجموعه تک‌خاطرات تک‌راوی و چندراوی جای می‌گیرند. از حیث موضوع نیز آثار مذکور در زمرهٔ مجموعه تک‌خاطرات زندگی، سفر و حرفه‌ای می‌گنجد. مجموعه تک‌خاطرات داستانی، مجموعه جنگ تک‌خاطره و مجموعه تک‌خاطرات تألیفی را نیز می‌توان از گونه‌های متفرع این نوع رایج بازشناخت.

- غلبه اعتنای زندگی‌نگاری در ایران به وجه وقایع‌نگاری - در مقابل خویشتن‌نگاری - یکی از بسترهای زمینه‌ساز برای شکل‌گیری و رواج این نوع نوشتاری در ایران بوده است. چرا که این نوع با حذف بُرش‌های فردی و فراهم کردن مجالی تک‌بُعدی، کوتاه و سریع تنها به نفع انتقال پیام و به دور از تأنی‌های فردی و درنگ‌های درون‌گرایانه، زمینه‌ای برای حصول مقصود پدیدآور در بازگویی صرفِ رخدادها به شمار می‌آید.

پی‌نوشت‌ها

۱. این مقاله در شماره ۲۴ مجله پیش رو منتشر شده است. رک. فهرست منابع.
۲. رک. فراگتر، برت، *خاطرات نویسی ایرانیان*، ترجمه مجید جلیلوند رضایی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۷.
۳. دکتر سیف‌الله وحیدنیا، شاعر و نویسنده معاصر را شاید بتوان سلسله جنبان نهضت خاطره نویسی مدرن در ایران دانست. او در سال ۱۳۴۲ کار انتشار مجله وحید را آغاز کرد. همچنین از سال ۱۳۴۸ علاوه بر مجله وحید ماهانه، مجله وحید هفتگی را نیز منتشر می‌کرد. در سال ۱۳۵۰ با حفظ امتیاز و چاپ مجله وحید، نشریه خاطرات وحید را نیز منتشر ساخت که تا سال ۱۳۶۸ ادامه یافت. وحیدنیا را از آن جهت که با انتشار این مجله، بسیاری از رجال و مطلعان را در سال‌های خفقان و استبداد، به نگارش خاطرات خود تشویق کرده و آثار آنها را به چاپ می‌رساند می‌توان پدر خاطره‌نگاری ایران لقب داد.
۴. شماره مجلات مذکور که در آنها در کنار خاطرات افراد، به مباحث نظری توجه شده، عبارتند از: بهار ۱۳۶۶، شماره ۶، صص ۱۳-۲۵؛ تابستان ۱۳۶۶، شماره ۷، ۱۵-۴۸؛ زمستان ۱۳۶۶، شماره ۹، صص ۲۹-۳۹؛ پاییز ۱۳۶۶، شماره ۸؛ بهار ۱۳۶۷، شماره ۱۰، صص ۳۱-۵۴؛ تابستان ۱۳۶۷، شماره ۱۱، صص ۳۵-۴۵؛ پاییز ۱۳۶۷، شماره ۱۲، صص ۷۰-۸۲؛ زمستان ۱۳۶۷، شماره ۱۳، صص ۲۷-۴۲.
۵. او در کنار پرداختن به نظریاتی با محوریت تاریخ‌نگاری و تصحیح متون، به طور ویژه در مقالاتی متعدد و چندین کتاب مجزا به عنوان مؤلف، مصاحبه‌شونده یا سر ویراستار مجموعه مقالات، بیش از دیگران به حوزه خاطره‌شناسی، اعم از تاریخچه، مسائل نظری و بایسته‌های کاربردی، به طور جدی عنایت داشته است. برای مثال رک. فهرست منابع.
۶. او که مترجم، داستان‌نویس و منتقدی سرشناس است به خاطره‌نگاری نیز عنایت داشته است. از همه مهم‌تر، رک. «یادهای ما»، زنده رود، بهار ۱۳۷۴، شماره ۱۰ و ۱۱، صص ۷-۲۴. گفتنی است مجله زنده رود از معدود نشریاتی است که در برخی شماره‌های خود به ویژه در ۱۱ و ۱۰

۲۳ و ۲۴ به انتشار مقالاتی با موضوع زندگی‌نگاری توجه داشته است. برخی از همان مقالات در اثری با نام *نقش‌هایی به یاد: گذری بر ادبیات خاطره‌نویسی*، تدوین و به همت نشر گمان در ۱۳۹۸ بازچاپ شده است.

۷. او در مقاله‌ای مفصل، به تاریخچه خاطره‌نگاری در ایران پرداخته است. رک. «سابقه خاطره نگاری در ایران»، بخارا، بهمن و اسفند ۱۳۸۸، شماره ۷۴، صص ۳۳۹-۳۶۳؛ همچنین در اثری دیگر به بن‌مایه‌های نظری شکل‌گیری خاطره و مقایسه آن با تاریخ و اسطوره پرداخته است. رک. «تاریخ، خاطره، افسانه»، بخارا، شهریور ۱۳۸۸ شماره ۷۱، صص ۱۸۰-۱۹۲ یا ایران نامه، پاییز ۱۳۷۵، شماره ۵۶، صص ۵۲۵-۵۳۸؛ «کتاب‌شناسی خاطرات ایرانی» نیز که پیشتر از آن سخن به میان آمد از اوست.

۸. جز کتاب‌شناسی‌ای که پیشتر از آن یاد شد، مقاله‌ای از او درباره خاطرات و زندگی‌نامه‌های خودنوشت بویژه از آن جهت که در زمره اولین آثار در این حوزه به شمار می‌آید قابل توجه است. رک. شعبانی، احمد، «بنیاد سرگذشت‌نامه‌های خودنگاشت؛ سرآغاز و انواع آن در متون فارسی»، زنده‌رود، بهار ۱۳۷۴، شماره ۱۱ و ۱۰، صص ۲۵-۳۳

۹. رک. دهقان، احمد، *خاک و خاطره؛ راهنمای خاطره‌نویسی جنگ*، تهران: صریر، ۱۳۸۶.

۱۰. او در *بر سمند خاطره* به مبحث خاطره‌نویسی با تأکید بر دوره انقلاب اسلامی و جنگ تحمیلی پرداخته است. رک. ایروانی، محمدرضا، *نگاهی تازه به خاطره‌نویسی و بررسی و نقد خاطرات آزادگان جنگ تحمیلی و خاطره‌نگار «د»*، تهران: صریر، ۱۳۹۰.

۱۱. عباسی در اثری که در واقع رساله کارشناسی ارشد اوست، ضمن تکرار برخی مباحث نظری درباره خاطره‌نوشته‌ها از میان آثاری که پیشتر از آنها یاد شد، عمده زندگی‌نوشت‌های رجال سیاسی قاجار را به ترتیب زمان شکل‌گیری مورد معرفی و ارزیابی مختصر قرار داده است. رک. عباسی، سمیه، *خاطره‌نویسی و جایگاه آن در تاریخ نگاری عصر قاجار*. تهران: سخنوران، ۱۳۹۶.

۱۲. در «دایره‌المعارف زندگی‌نوشت» به طور کلی همه زندگی‌نوشت‌ها به قالب‌های اتوبیوگرافیک و بیوگرافیک تقسیم شده است.

۱۳. تشبیه زندگی‌نوشت‌ها به رودخانه خروشان، برگرفته از مثال ویلیام زینسر است که در مقاله‌ای در وبسایت او قابل ملاحظه است. رک.

"The Meandering River: An Overview of the Subgenres of Creative Nonfiction"
<http://www.suewilliamsilverman.com>

۱۴. محسن سلیمانی در مقدمه ترجمه‌اش شرح حال را به لحاظ شکلی در چند نوع خاطره یا خاطرات، نوعی وقایع‌نگاری، نامه‌نگاری و یادداشت‌های روزانه دانسته است. رک. چگونه

تک‌خاطره و مجموعه تک‌خاطرات فارسی ... ۱۸۳

زندگی‌نامه بنویسیم؟، برایان‌د. آیزورن، ریچارد سایر؛ ترجمه محسن سلیمانی، تهران: سوره مهر، ۱۳۹۲، ص ۱۴.

۱۵. محمدرضا ایروانی خاطرات را از نظر قالب بیان، شامل گزارش، داستان، زندگی‌نامه، حدیث نفس، حکایت، اعتراف‌نامه، سفرنامه و از این قبیل دانسته است. رک. ایروانی: ۱۳۹۰، ص ۲۶. علیرضا کمری نیز خاطرات را از حیث قالب و شکل عرضه شدن به دو نوع یادداشت روزانه یا روزشمار و کلی یا موضوعی پیاپی تقسیم کرده است. رک. کمری: ۱۳۸۳، ص ۶۵؛ ۱۳۸۸، ص ۳۵.

۱۶. علیرضا کمری همچنین خاطرات را جز از حیث شکل بیانی به لحاظ موضوع و محتوا نیز قابل تقسیم می‌داند. رک. کمری: ۱۳۸۳، صص ۶۳-۶۶؛ ۱۳۸۸، ص ۴۰. ایروانی از این نظر خاطرات را شامل خاطرات حماسی، عاشقانه، سیاسی، علمی، فلسفی و از این قبیل تقسیم کرده است. رک. رک. ایروانی: ۱۳۹۰، ص ۲۶. احمد اخوت نیز خودزندگی‌نامه‌ها را از حیث مضامین و موضوعات به دو دسته زندگی‌نامه‌های خودنوشت جزئی‌نگر و زندگی‌نامه‌های خودنوشت کلی‌نگر تقسیم کرده است. رک. اخوت: ۱۳۷۴، ص ۱۴.

۱۷. احمد اشرف اساساً خاطره‌نگاری را به دو نوع عمده سیاسی و ادبی تقسیم کرده و بر آن است که خاطرات سیاسی، نوع اصلی خاطره‌نگاری در ایران است. رک. اشرف: ۱۳۷۵، ص ۶۳۹.

۱۸. مسعود کوثری با تأکید بر نقش عنصر روایت، بر آن است که می‌توان اقسام و انواع زندگی‌نوشت‌ها را در طیفی گسترده قرار داد که در یک سوی آن اتوبیوگرافی و در سوی دیگر آن، یادداشت‌ها و نامه‌های شخصی قرار دارد. کوثری در طبقه‌بندی زندگی‌نوشت‌های جنگ، به اهمیت نقش عنصر روایت کننده نیز اشاره‌ای کوتاه دارد. رک. کوثری: ۱۳۷۹.

۱۹. در تقسیم خاطرات بر انواع متسلسل و غیرمتسلسل، می‌توان از انواعی نظیر یادداشت‌ها و نامه‌ها در مقابل روایت‌های حاوی ماجراهای پی در پی زندگی یاد کرد.

۲۰. برای مثال یادداشت‌های شخصی، معمولاً بر دو قسم محتوا اشتغال دارند: اول، آنچه افعال و افکار راوی در ارتباط با رخدادها، خارجی و مسائل بیرونی آنها را شکل می‌دهد که در واقع جایگاه آن‌ها ذهنیت و تفکر آدمی است و دسته دوم که فارغ از ماجراهای بیرونی، به گنش‌های درونی و سردرگری‌بانه آدمی ناظر است و عموماً احساس و تلقی عاطفی و روحی مایه شکل‌گیری آنها است.

۲۱. اخوت در پی توجه به موضوعات، از حیث سطح توجه به کلیات یا جزئیات در پردازش موضوع، خود زندگی‌نامه‌ها را به کلی‌گرا و جزئی‌نگر منقسم دانسته است. رک. اخوت: ۱۳۷۴، صص ۱۴-۱۵. ایروانی نیز در بخشی از اثر خود، در کنار اشاره به طبقه‌بندی بالحاظ قالب، نحوه،

- زمان و ترتیب نگارش و نیز موضوع و محتوا، خاطرات را به لحاظ نوع پرداخت، بر سه دسته جزئی نگر، کلی نگر و بینابین قابل تفریع می‌داند. رک. ایروانی، ۱۳۹۰، صص ۲۱-۲۷.
۲۲. اخوت از لحاظ نحوه ارتباط با خواننده، خودزندگی نامه‌ها را بر دو نوع رسمی و غیر رسمی متفرع می‌داند. رک. اخوت: ۱۳۷۴، صص ۱۴-۱۵.
۲۳. کمبری خاطرات را از این جهت که به رویدادهای مفصل زندگی فرد یا موضوعی تک و محدود پرداخته اند، بر دو گونه «کلی نگر» و «جزئی نگر» تقسیم کرده است. گنجاندن روایت‌های زندگی ذیل آثار «کلی نگر» و «جزئی نگر» تا حدودی متفاوت با ملاحظاتی است که کسانی نظیر اخوت و ایروانی از این دو اصطلاح در نظر داشته اند. رک. کمبری: ۱۳۸۳، ص ۶۴.
۲۴. در کنار تقسیم خاطرات از سوی اخوت بر دو گروه رسمی و غیررسمی از حیث نحوه ارتباط با خواننده، کمبری آنها را از حیث تعلق به افرادی برخوردار از شأنی سیاسی و اجتماعی، آنها را بر دو گروه «رسمی» شامل خاطرات سیاستمداران، و «غیر رسمی» شامل خاطراتی از زندگی خصوصی افراد تقسیم کرده که در واقع، آن را می‌توان ذیل تقسیم محتوایی قرار داد. رک. کمبری: ۱۳۸۳، ص ۶۶. این تقسیم بندی در فرهنگنامه ادب فارسی، ذیل مدخل زندگی نامه خودنوشت تکرار شده است. رک. انوشه: ۱۳۷۶، صص ۷۶۳-۷۶۵.
۲۵. برای مثال، حسین حداد در مقاله‌ای، زندگی نامه‌ها را از چند جهت اعم از طرز تلقی نویسنده، دامنه، تعداد شرح حال، سطح، زمان، مکان، تنظیم و تألیف بر اقسامی منقسم می‌داند. رک. حداد: ۱۳۸۵، صص ۱۴-۱۹. تقسیم بندی‌های ناقص و پراکنده‌ای نیز از مریم ربیعیان، ذیل مدخل خاطره‌نویسی در فرهنگنامه ادب فارسی به چشم می‌خورد. رک. انوشه: ۱۳۷۶، ص ۵۴۴. سنگری نیز انواع خاطرات را با تمرکز بر خاطرات دفاع مقدس، به اعتبار نگارنده، شخصیت‌های خاطره، استناد، طرز بیان به انواعی تقسیم می‌کند.
۲۶. برای مثال، شهبازی آثار مذکور را به خاطرات مکتوب، خاطرات شفاهی و یادداشت‌های روزانه تقسیم کرده است. رک. حسن‌زاده میرعلی: ۱۳۹۲، ص ۶۵؛ به نقل از عبدالله شهبازی.
۲۷. برای مثال اخوت تقسیم‌بندی جیمز اولنی، منتقد آمریکایی را نیز ملاحظه می‌کند که در برخی آثار دیگر نظیر فرهنگنامه ادب فارسی، ذیل مدخل زندگی نامه خودنوشت، به نقل از او تکرار شده؛ حال آنکه چندان منطقی و قابل ذکر نیست. رک. اخوت: ۱۳۷۴، ص ۱۵.
۲۸. طرح مذکور به پیشنهاد راقم این سطور، به تصویب شورای پژوهش سازمان اسناد و کتابخانه ملی رسید (طی نامه ۳۶۵۳۷/۹۳) و توسط همو به اجرا درآمد و پایان پذیرفت (طی نامه ۱۵۳۸۶/۹۹).
۲۹. پیشتر نیز، از این جهت به زمان-هرچند نه چندان برجسته و تعیین کننده- توجه شده است. احمد شعبانی به نحوی، انواع سرگذشت‌نامه‌های خودنگاشت را به دو قسم شرح‌احوال‌نویسی

(اتوبیوگرافی) و یادداشت‌روزانه (روزنامه‌نویسی) تقسیم کرده است. رک. شعبانی: ۱۳۷۴، ص ۲۸. کمری نیز گاه در میان نوشته‌های خود به این دو دسته توجه کرده است. برای مثال، رک. کمری: ۱۳۸۳، ص ۶۵.

۳۰. کمری با اعتنا به آنکه خاطرات صاحب‌خاطره، به قلم خود او یا فردی دیگر به نگارش درمی‌آید، اخیراً «خاطره‌نویسی» را از «خاطره‌نگاری» متمایز کرده است. از نظر او، «خاطره‌نویس، کسی است که خاطرات دیگران را می‌نویسد.» (کمری: ۱۳۹۴، ۱۲۶) که این دیدگاه فعلاً مد نظر راقم این سطور نیست.

۳۱. برای اطلاع از برخی مباحث نظری این حوزه، نظیر سازوکارهای به‌خطر ماندن رویدادها در ذهن و نیز زمینه‌های رویکرد آدمی به خاطره‌نویسی، رک. کمری: ۱۳۹۴، صص ۷۰-۷۵؛ کمری: ۱۳۸۳، صص ۳-۴۲.

۳۲. کمری بر آن است که خاطرات بر سه نوع کلی به وجود می‌آیند: خاطره‌گفته‌ها، خاطره‌خواست‌ها یا خاطره‌پرسه‌ها/پرسیده‌های دیگرنوشت و خاطرات خودنوشت. رک. کمری: ۱۳۹۴، ۱۸۱.

۳۳. نگارنده در این مجال، بر نوشته‌های حاصل یومیه‌نویسی که گاه از آن به «یادداشت‌نویسی» تعبیر، و با مترادفاتی نظیر یادداشت‌های شخصی، یادداشت‌های روزانه و روزنامه از آن یاد شده، درنگ نمی‌کند و خواننده علاقه‌مند را به برخی نوشتارهای مرتبط با این موضوع ارجاع می‌دهد: رک. کمری: ۱۳۸۳، ۸۵؛ مقاله‌ای در فرهنگ ادبیات فارسی از محمد شریفی، ص ۱۵۱۳، ذیل مدخل «یادداشت‌های روزانه یا روزنامه خاطرات»؛ مقاله‌ای در فرهنگ‌نامه ادب فارسی، ذیل مدخل «یادداشت روزانه»، صص ۱۴۴۹-۱۴۵۰؛ دهقان، احمد، خاک و خاطره، ص ۲۱۴، مبحثی با عنوان «وجوه تشابه و تفاوت خاطرات و یادداشت‌نوشته‌ها»؛ کمری، علیرضا، «یادنوشت؛ گفتگو با آقای علیرضا کمری»، ماهنامه انشا و نویسندگی، شماره ۲۵، آبان ۱۳۹۱، صص ۱۴-۲۳؛ یوسفی، محمدرضا، «یادداشت روزانه‌نویسی نشانه یک جامعه پیشرفته است»، ماهنامه انشا و نویسندگی، شماره ۲۵، آبان ۱۳۹۱، صص ۸-۱۲؛ سنگری، محمدرضا؛ یوسفی‌پور، سمیه: «کم‌رنگ‌ترین قلم از پُررنگ‌ترین حافظه بهتر است»، ماهنامه انشا و نویسندگی، شماره ۲۵، آبان ۱۳۹۱، صص ۲۴-۲۹؛ صنعتی، محمدحسین: آشنایی با ادبیات دفاع مقدس. تهران: صریر، ۱۳۸۹، ص ۱۱۷.

۳۴. رضوانیان پیشتر، در صفحه‌ای از کتاب خود این اصطلاح را در معنایی شبیه آنچه راقم این سطور مد نظر دارد، به کار برده است. رک. رضوانیان: ۱۳۸۸، ص ۶۰.

۳۵. برای اطلاع از آنها، رک. کمری: ۱۳۸۳، صص ۲۵-۲۹؛ کمری، علیرضا، «نگاهی دیگر پیرامون خاطره؛ خاطره‌نگاری و تاریخ شفاهی جنگ/دفاع مقدس»، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، مهر ۱۳۹۰، شماره ۱۶۱، ص ۱۱۹؛ ایروانی: ۱۳۹۰، صص ۷۵-۷۶؛ کرباسچی، غلامرضا، «بخش خاطرات»،

- زمستان ۱۳۶۷، شماره ۱۳، صص ۲۹ و زمستان ۱۳۶۶، شماره ۹، صص ۳۴-۳۵؛ نورایی، مرتضی و ابوالحسنی ترقی، مهدی، «گنجینه اسناد»، سال ۲۰، دفتر ۴، زمستان ۱۳۸۹، صص ۹۹-۱۰۰؛ نفیسی، علی اکبر، فرهنگ نفیسی، تهران: کتابفروشی خیام، ۱۳۴۳، ج ۲، صص ۱۳۱۱-۱۳۱۲؛ انوری، حسن، فرهنگ بزرگ سخن، تهران: سخن، ۱۳۸۱، ج ۴، صص ۲۶۳۱-۲۶۳۵؛ معین، محمد، فرهنگ معین، تهران: امیرکبیر، ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۱۳۸۹؛ دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، تهران: ج ۱۹، صص ۶۴-۶۵؛ انوشه، حسن، فرهنگنامه ادب فارسی، صص ۵۴۳-۵۴۵.
۳۶. نگارنده قصد دارد به یاری خدا، در نوشتاری جداگانه، برخی از این کاربردها را در جهت تبیین نحوه ابهام و نبود شفافیت در مباحث مربوط به شناخت زندگی نوشتارها در ایران، احصا و بازشناسایی کند.
۳۷. برای اطلاعات بیشتر درباره «روایت تک محور» در روایت داستانی، ذیل مدخلی با همین نام، رک. مدرسی: ۱۳۹۰، ص ۲۲۱.
۳۸. تمرکز این مقاله بر «تک‌خاطره» و انواع نوشتاری حاصل از آن است. به یاری خدا، در فرصت‌های آتی از دیگر انواع زندگی‌نوشت‌های شخصی خاطره‌محور، نظیر «خاطره‌نامه» و «وقایع‌نامه شخصی» سخن گفته خواهد شد.
۳۹. از این جهت گاه از خاطره‌نگاری با عنوان «مشاهده‌نگاری» تعبیر شده است. رک. کمری: ۱۳۸۳، صص ۶۰-۶۱.
۴۰. در این موضوع، رک. کمری: ۱۳۹۴، ص ۳۳۸.
۴۱. برای اطلاعات بیشتر درباره این موضوع، رک. اشرف، احمد. «سابقه خاطره‌نگاری در ایران»، بخارا، بهمن و اسفند ۱۳۸۸، شماره ۷۴، صص ۳۳۹-۳۶۳؛
۴۲. نظر به جایگاه این روش در تبیین تاریخ سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، گاه از اصطلاح «تاریخ شفاهی» برای بیان این مفهوم، به منزله رویکرد و روش یا گونه‌ای تاریخ‌نگاری، استفاده می‌شود که بحث درباره آن، دامنه‌ای بس گسترده دارد.
۴۳. راقم این سطور، این اصطلاح را از ایرج افشار وام گرفته است. استاد افشار این اصطلاح را برای خاطره‌نوشته‌ای به کار برده که حاصل گفت‌ووشنود فردی معمولاً مطلع بر زندگی راوی و زمینه موضوعی خاطره‌های او است.
۴۴. از آنجا که آثار مبتنی بر خاطره‌های برشکنیده، به وساطت فرد یا افرادی دیگر به نگارش درمی‌آیند، اغلب از آنها به خاطره‌نوشته‌های «دیگرنوشت» تعبیر شده است.

کتاب‌نامه

- آهن (بی‌تا). *یادداشت‌های زندان، بی‌جا: بی‌نا*.
- ابوترابی، علی اکبر (۱۳۸۶). *مهاجران ملکوت، به کوشش عبدالمجید رحمانیان، تهران: پیام آزادگان*.
- اخوت، احمد (۱۳۷۳، ۱۳۷۴). «یادهای ما»، *زنده رود*، شماره ۱۰ و ۱۱، زمستان و بهار، صص ۷-۲۴.
- اشرف، احمد (۱۳۷۵). «کتاب‌شناسی خاطرات ایرانی»، *ایران نامه*، شماره ۵۶، پاییز، صص ۶۳۹-۶۶۸.
- انوشه، حسن (۱۳۷۶). *فرهنگ‌نامه ادب فارسی*. به سرپرستی حسن انوشه، تهران: سازمان چاپ و انتشارات.
- حداد، حسین (۱۳۸۵). «تفاوت‌ها و شباهت‌های زندگی‌نامه و داستان»، *ادبیات داستانی*، شماره ۱۰۴، آبان و آذر، صص ۱۴-۱۹.
- حسن‌زاده میرعلی، عبدالله؛ محمدپور، محمدامین (۱۳۹۲). «خاطره نویسی در ادبیات فارسی»، *پژوهش‌های نقد ادبی و سبک‌شناسی (علمی-پژوهشی)*، شماره ۳، پاپی ۱۱، بهار، صص ۶۵-۸۸.
- خاطرات سیاسی و تاریخی* (۱۳۶۲) تهران: فردوسی، ایران و اسلام.
- در کوچه باغ شقایق: *گوشه‌ای از خاطرات، وصایا و دست‌نوشته‌های شهید، رزمندگان و آزادگان در طی ۸ سال دفاع مقدس* (۱۳۸۴). گروه مؤلفین، اصفهان: آسمان‌نگار.
- رضوانیان، قدسیه (۱۳۸۸). *از سرگذشت‌نویسی به داستان‌نویسی*، بابلسر، دانشگاه مازندران.
- روند جدایی (بی‌تا)*. [هئیت موسس انجمن‌های دانشجویان مسلمان - اروپا و آمریکا]. مشهد: موعود.
- سلام بر ابراهیم: *زندگی‌نامه و خاطرات شهید ابراهیم‌هادی* (۱۳۹۳). گروه فرهنگی شهید ابراهیم‌هادی، تهران: انتشارات شهید ابراهیم‌هادی.
- سنگری، محمدرضا (۱۳۹۲). *ساحت‌های مطالعاتی ادبیات انقلاب اسلامی و دفاع مقدس (پیشنهاد برای پژوهش و مطالعه)*، برای بنیاد آثار و حفظ ارزش‌های دفاع مقدس، پژوهشگاه علوم و معارف دفاع مقدس، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- شعبانی، احمد (۱۳۷۳، ۱۳۷۴). «بنیاد سرگذشت‌نامه‌های خودنگاشت؛ سرآغاز و انواع آن در متون فارسی»، *زنده رود*، شماره ۱۰ و ۱۱، زمستان و بهار، صص ۲۵-۳۲.
- کاظم‌خانی، اسدالله (۱۳۸۵). *برگی از یک غائله: خاطرات آقا خان کاظم‌خانی از غائله آذربایجان*، تهران: شوکا.
- کمری، علیرضا (۱۳۹۰). «نگاهی دیگر پیرامون خاطره؛ خاطره‌نگاری و تاریخ (شفاهی) جنگ/دفاع مقدس، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، شماره ۱۶۱، مهر، صص ۱۱۸-۱۲۷.
- کمری، علیرضا (۱۳۸۳). *با یاد خاطره*، تهران: شرکت انتشارات سوره مهر.
- کمری، علیرضا (۱۳۹۴). *پرسمان یاد: گفتارهایی درباب خاطره‌نگاری و خاطره‌نویسی جنگ و جبهه/دفاع مقدس، ویراستار و صفحه‌آرا نسرتین خادمی خالدی، تهران: صریر*.

- کمری، علیرضا (۱۳۸۸). *یاد مانا؛ پنج مقاله درباره خاطره‌نویسی و خاطره نگاشته‌های جنگ و جبهه*، تهران: سوره مهر، صص ۳۱-۵۰.
- کوثری، مسعود (۱۳۷۹). «خاطره‌نویسی، تحلیلی جامعه‌شناختی در هنر و ادبیات جنگ»، کتاب ماه هنر، تیر، شماره ۲۲، صص ۳۸-۴۵.
- لامعی، شعبانعلی (۱۳۷۶). *حکایت‌هایی از زندگی آیت‌الله طالقانی*، تهران: قلم.
- مدرسی، فاطمه (۱۳۹۰). *فرهنگ توصیف نقدی و نظریه‌ای ادبی*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- منتظری، مصطفی (۱۳۹۳). *۱۲۰ تجربه آموزشی به انضمام ۱۲۰ پیام تربیتی*، شیراز: نوید شیراز.
- نیک اندیش، بیوک (۱۳۷۰). *شهریار: خاطرات شهریار و دیگران*، [تهران]: سهیل.

Encyclopedia of life writing: autobiographical and biographical forms (2001). editor Margaretta Jolly, London.: Chicago; Fitzroy Dearborn.